МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет
Кафедра української літератури імені Михайла Возняка

НАРАТИВИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (З 2014 Р.) В ПРОЗІ УКРАЇНСЬКИХ КОМБАТАНТІВ

Магістерська робота
студентки VI курсу
групи ФЛУ – 21м
спеціальності «035.Філологія»
(Українська мова та література)
Цоби Ярини Ігорівни

Науковий керівник
проф. Тарас Пастух

Львів – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1 ФЕНОМЕН ВІЙНИ І ЙОГО ЛІТЕРАТУРНІ ВИМІРИ 7

1.1. Природа війни: російсько-український контекст 7

1.2. Російсько-українська війна в сучасному українському літературному процесі 23

РОЗДІЛ 2 ДИСКУРС ПРОЗОВОГО ВОЄННОГО ТЕКСТУ 39

2.1. Наратив усвідомлення та осмислення російсько-української війни, самоідентичності та морального духу 39

2.2. Наратив людських почуттів та емоційних станів на війні 52

2.3. Наратив Бога та релігійний контекст 60

2. 4. Наратив “справжності” тексту та чесності із читачем 68

ВИСНОВКИ 76

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 80

ВСТУП

Будь-яка війна завжди відображалась у літературі. Така література слугує фіксацією історичних подій, має соціокультурну цінність, а також показує вплив війни на людину та суспільство загалом.

Російсько-українська війна, яка розпочалась у 2014 році і триває досі, майже одразу спричинила появу нової літератури в Україні. Авторами таких текстів є як професійні письменники і письменниці, так і початківці, які дебютують. Серед великої кількости книг про російсько-українську війну важливими є тексти комбатантів – учасників війни. Однак ці твори, попри популярність серед читачів, ще не були об'єктом цілісного дослідження літературознавців, що й зумовлює актуальність маґістерської роботи.

Об'єкт дослідження – прозові тексти українських комбатантів про російсько-українську війну від 2014 року.

Предмет дослідження – наративи російсько-української війни в прозі українських комбатантів.

В Україні досить активно почалось дослідження літератури про російсько-українську війну, адже поява нових авторів і книг провокувала на більш ґрунтовне розуміння цього сегменту текстів у контексті сучасної української літератури. Проте цілісної та вичерпної розвідки, яка б охоплювала всі твори, ще немає. На це є кілька вагомих причин, основні з яких – незакінченість російсько-української війни та можливість написання ще кількох десятків або сотень текстів про війну. Зокрема, нема чіткого поділу цієї літератури з точки зору авторства, жанрових домінант; ще не розроблений перелік канонічних творів тощо.

На сьогодні найвагомішими дослідницями та дослідниками сучасної української літератури про російсько-українську війну є Марина Рябченко[1], Оксана Пухонська[2], Ніна Головченко[3], Ніна Герасименко[4], Ганна Скоріна[5], Лариса Горболіс[6], Оксана Щур[7], Галина Білик[8], Богдан Пастух[9], Тарас Пастух[10] тощо.

Упродовж російсько-української війни, яка досі триває, більшу увагу привертали тексти поетів та поеток, письменників і письменниць, які не були безпосередніми учасниками війни: про це свідчить, як популярність серед читачів, так і кількість досліджень. Проте серед досліджуваних текстів літературознавці опираються також і на тексти українських комбатантів, хоч ці розвідки не становлять окремого цілісного дослідження, а є в контекстів інших дослідів літератури про російсько-українську війну.

---

[1]Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. Слово і Час. 2019. вип. №6. с. 62-73.

[2]Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі / Оксана Пухонська – Брустури : Дискурсус, 2022. 288с.

[3]Головченко Н.І. Жанрово-стильові модифікації сучасної української документальної літератури про Євромайдан та Антитерористичну операцію (АТО). Літературний процес: методологія, імена, тенденції: зб. наук. праць. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. Вип. 15. с. 26-35.

[4]Герасименко Н. “Блокпост”: рядки, мов постріли. Слово і час. 2017. вип. №2. с. 84-86.

[5]Скоріна Г. Інтернет-проєкт “Книги про війну”. Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/warbookua

[6]Горболіс. Л. М. Герой-захисник у творчості Бориса Гуменюка: етнопсихологічний аспект. Доповідь на XI Оломоуцькому симпозіумі україністів «Україністика в новому тисячолітті: проблеми мови, літератури й культури», 2 грудня 2022 року, університет Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка). Режим доступу: https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/13636/1/Horbolis_Heroi-zakhysnyk.pdf

[7]Щур О. Двісті років ветеранської прози в Україні. Сайт українського інтернет-видання “Лівий берег”. Режим доступу: https://lb.ua/culture/2021/04/16/482135_dvisti_rokiv_veteranskoi_prozi.html?fbcli%20d=IwAR1C8SgTDm3lcqk0tgwlxd2IKEC7Kd_OR6x9SXj_c00tEJGpJkXJwG7Pj0/

[8]Білик Г. Фронтова творчість Бориса Гуменюка. Рідний край. 2016. вип. № 2. С. 88-95. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Almpolt_2016_2_29

[9]Пастух Б. Називання війни (Публікація на сторінці електронного часопису «Збруч» за 2016 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/51165

[10]Пастух Т. Поезія в час війни I, II, III (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2022р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/taxonomy/term/36909

Основним аспектом цих досліджень є форми та жанри, художні особливості творів українських комбатантів.

Літературознавиця Оксана Пухонська видала у 2022 році монографію “Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній українській літературі”, де дослідила війну як травматичний досвід, спільний для багатьох держав і націй. Це перша розгорнута спроба осмислення літератури про російсько-українську війну, яка ґрунтується як на текстах авторів, які не були учасниками війни, так і на основі книги комбатанта Валерія Маркуса “Сліди на дорозі”. Попри це, монографія не є вичерпною як за переліком вибраних до аналізу текстів, так і за дослідженням війни як суспільного явища.

Ганна Скоріна створила інтернет-проєкт “Книги про війну” у соціальній мережі “Фейсбук”, де зібрала понад 1000 книг про російсько-українську війну, серед яких частина – тексти українських комбатантів.

Мета дослідження – проаналізувати вибрані прозові тексти українських комбатантів, а саме: “100 новел про війну” Бориса Гуменюка, “Точка нуль” Артема Чеха, “Життя P.S.” Валерії Бурлакової, “Окопні історії” Дмитра Степаненка. Виявити основні наративи, притаманні цій прозі; та поставити у відповідний контекст у сучасній українській літературі про російсько-українську війну.

На вибір дослідження цих книг у маґістерській роботі вплинули особистості авторів-комбатантів, нетривіальність тем їхніх текстів та певна схожість зовнішньої форми творів. Варто зазначити, що Борис Гуменюк і Артем Чех – письменники, які видавались задовго до початку російсько-української війни. Валерія Бурлакова і Дмитро Степаненко – автори, які дебютували після 2014 року.

Книги написані та видані до повномасштабного вторгнення Росії на територію України.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- з’ясувати природу війни загалом та причини російсько-української війни;
- проаналізувати українську літературу про російсько-українську війну та її місце в сучасному літературному процесі;
- з’ясувати роль текстів комбатантів серед літератури про російсько-українську війну;
- розкрити основні наративи вибраних прозових текстів українських комбатантів.

Тема та мета маґістерської роботи зумовлюють застосування текстуального, біографічного, порівняльно-історичного, психологічного, герменевтичного (інтерпретаційного), а також порівняльного методів дослідження.

Маґістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури та використаних джерел**.** Список використаної літератури містить 51 позицію, інтернет-джерел – 33.

РОЗДІЛ 1
ФЕНОМЕН ВІЙНИ І ЙОГО ЛІТЕРАТУРНІ ВИМІРИ

1.1. Природа війни: російсько-український контекст

Війна в Україні у 2023 році, яка розвивається в реальному просторі, у кожного на очах, показує, що романтизувати її та шукати благородні цілі стає все важче, а інколи практично неможливо. Література про війни попередніх часів – не що інше, як фіксування осмислення та досвіду, але постає питання: чи кожна війна є однаковою за природою?

Після 2022 року, коли Росія повномасштабно вторглась на територію України; війна, про яку ми читали в літературі, ніби сюжетно та емоційно не відображає реальних подій, людських переживань та повного виру емоцій. На похорон кожного загиблого героя приходять журналісти, де фіксують горе і розпач; наречені кидаються до могил своїх чоловіків, дружини просять у приватних повідомленнях підписати петицію про присвоєння Героя загиблому рідному, діти розмовляють із портретами своїх татів на цвинтарі, собака лежить на рештках розбомбленого будинку господарів, жінки помирають від групових зґвалтувань, росіяни відрізують геніталії полоненому і розстрілюють за слова “Слава Україні”, викладаючи відео в Інтернет. На жаль, перелік цих злочинних вчинків не має кордонів так само, як тероризм Росії. Після цього всього можна було б сказати, що під час війни не на часі нічого, окрім життя, і що література й культура загалом не здатні виразити цей багаж досвіду та людських відчуттів. Однак література століттями доводить, що слова знаходяться навіть там, де на них нема ні сил, ні можливостей. Адже у творця літератури закладене прагнення до осмислення всього, що відбувається. І лише обрані, талановиті автори, можуть це зробити так, щоб їхній твір вважався зразком літератури. Хтось

це робить краще, хтось гірше. Платон у своєму діалозі “Іон”[11] писав про те, що будь-хто може говорити про одну й ту саму річ чи подію, але це робить по-різному: хтось гірше, а хтось краще, і важливо це відрізняти, щоб побачити справжнє мистецтво.

Війна не може не бути відображена в літературі. Як перше, так і друге – це поняття про досвід. З одного боку, можна ствердити, що війна є спільним досвідом майже усього світу. У іншому випадку скажемо про уявний чи реальний досвіди, написані в літературі, адже вона – творець і фіксатор великого поля пам’яті.

Війна як щось спільне для будь-якого часу і простору за час свого існування отримала багато класифікацій, описів, тлумачень. Карл фон Клаузевіц, пруський генерал та військовий теоретик, вивчав природу війни. У своїй однойменній праці розібрав військове мистецтво на атоми в синхронному та діахронному аспектах, називаючи її розширеним єдиноборством і актом насилля[12]. Говорячи про війну як військове мистецтво, саме мистецтво, а не науку, її пов’язують із поглибленим міркування[13]. Коли полководець будує стратегію, зважає на простір війни та її час, міркує про тактичні бої, передбачає тривалість і розв’язку бою, сполучає вигідну логістику тощо, – він думає. Не пізнає, не вивчає, а розмірковує, опираючись на власні дані та попередній досвід. Попередній досвід – це ще одна важлива складова теорії війни. Клаузевіц стверджує, що лише із попереднього воєнного досвіду можна черпати засоби та цілі для стратегії: “Велика перевага такого підходу полягає в тому, що теорія при цьому не може заблукати у мріях, мудруваннях та химерах і весь час залишається на ґрунті практики”[14]. Про найголовніші риси полководця мають казати лише люди, які мають чи мали досвід війни. За Клаузевіцом,

---

[11]Платон Діалоги / Пер. з давньогр. К: Основи, 1999. с. 71.
[12]Клаузевіц К. Природа війни. Харків. Видавництво «Віват». 2018. с.8
[13]Там само. с. 109.
[14]Там само. с.100.

ця людина є швидше критичною, ніж творчою: “ми віддамо перевагу холодній голові перед гарячою, і першій ми б довірили на війні добробут наших братів та дітей, честь і безпеку батьківщини”[15]. Сунь-цзи порівнює важливість доброго поводиря зі скочуванням надважкого каміння з гори: “Природа дерев і каміння є такою, що коли місце рівне, вони лежать спокійно; коли воно похиле, вони починають рухатися; коли вони чотирикутні, вони лежать на місці; коли вони круглі, вони котяться. Ось чому потуга того, хто вміє змусити інших іти в бій, є потуга людини, яка скочує круглий камінь із гори в тисячу сажнів”[16].

У багатьох книжках про природу та теорію війни скурпульозно звертають увагу на час, наприклад тривалість бою і затишшя, час перемоги і поразки. У книзі “Мистецтво війни” Сунь-цзи пише: “Ось чому на війні чули про успіх за швидкості її, навіть за невправності її ведення, і не бачили ще успіху за тяглості її, навіть за вправності її ведення[17]”. На противагу цьому, у вже згаданій книжці Карла фон Клаузевіца є такі рядки: “Під час організації великого бою безсумнівно буде суттєво важливим, почнеться він зранку чи після полудня. Але зазвичай багато боїв відбуватиметься за таких умов, коли час доби не матиме значення; здебільшого вплив цієї обставини буває мізерним”[18]. І з цього випливає, що час на війні – важливий стратегічно, а не тактично, бо самоціль кожного воїна – вбити ворога і вижити. Це означає забрати час на продовження життя у нього і дати його собі.

Повертаючись до засадничих аспектів війни, Клаузевіц називає її засобом для досягнення мети, продовженням політики, але вже іншим шляхом, більш жорстоким: “Отже, по-перше, війну ми повинні сприймати за всіх обставин не як щось самостійне, а як знаряддя політики; тільки таке

---

[15]Там само с. 63.
[16]Сунь-цзи. Мистецтво війни: переклад Григорія Латника. К.: Арій, 2014. с. 46.
[17]Там само. с. 16.
[18]Клаузевіц К. Природа війни. Харків. Видавництво «Віват». 2018. с.97.

розуміння війни не суперечить усій воєнній історії”[19]. Історики й політичні діячі досі сперечаються щодо причин, які призвели до світової війни на початку 20-го століття, але загалом це були територіальні претензії та зазіхання, тобто боротьба за ресурси. Узагальненою причиною Другої світової війни вважають конкуренцію держав одна з одною, їхнє бажання розширювати вплив і стати гегемонами в Європі та на світовому рівні, а також на це впливали серйозні конфлікти в Лізі Націй. Найжорстокіша війна у Європі наприкінці XX століття була на території колишньої Югославії. Війна в Боснії і Герцеговині – найбільш складний, заплутаний, жорстокий та кривавий конфлікт, який розвивався спочатку нетипово: брали участь три сторони – боснійці-мусульмани, серби, хорвати. Причиною цієї війни вважають складну ситуації в країні на загальнополітичних і суспільних рівнях, яка погіршилась після кінця Холодної війни і падіння соціалістичного ладу в Югославії. Із цього випливає, що природа війни завжди була однаковою, вона мала політично пов’язані причини і цілі; у кожному столітті вона складалась із однакових зовнішніх моделей, а згодом – усі причини війни можна згрупувати в одне речення, в якому неминуче буде домінувати семантика економіки, культури, суспільного чинника – і жодне із них не буде поза політикою. Проте трансляція війн є іншою з року в рік, а у внутрішній боротьбі кожної країни завжди виринають історії, які неминуче пов’язані із національною приналежністю та ідентичністю, внутрішніми переживаннями тощо, адже будь-яка війна – недосліджене море, у якому повно підводних каменів[20].

Уже йшлось про те, що кожна війна – це насильство. Клаузевіц пише, що війна – це не лише акт фізичного насильства, який не має меж; війна неминуче заполоняє сферу почуттів кожної зі сторін. Він говорить про те, що рівень насильства не залежить від ступеня цивілізованості народу, а від

[19]Там само. с. 32.
[20]Там само. с. 73.

важливості і стійкості інтересів ворогуючих сторін. Російсько-українська війна демонструє, що в українського противника емоційна ненависть переважає раціональність, а як наслідок – кількість воєнних злочинів, які вони вчинили на території Україні. У лютому 2014 року розпочалася збройна агресія Росії проти України. Російська федерація, порушуючи норми та принципи міжнародного права, двосторонні та багатосторонні угоди, анексувала Автономну Республіку Крим, окупувала окремі райони Донецької та Луганської областей. Там відбувалися масові вбивства цивільних, зґвалтування дітей і жінок, застосовували тортури. Після 2022 року кількість воєнних злочинів зросла: авіаудар по пологовому будинку в Маріуполі, масові вбивства в Бучі та Ізюмі, навмисний теракт убивства полонених в Оленівці, розстріл залізничного вокзалу в Краматорську, спустошення Мар'їнки, Бахмуту та інших територій; ракетні атаки на житлові будинки в Запоріжжі, Дніпрі, Харкові, Кривому Розі, Кременчуку, підрив Каховської ГЕС.

У березні 2023 року Олександра Мацієвського, солдата 163-го батальйону 119 бригади тероборони, росіяни розстріляли за слова "Слава Україні". Клаузевіц пише, що "якщо ми бачимо, що цивілізовані народи не вбивають полонених, не спустошують сіл і міст, то це відбувається через те, що в управлінні воєнними діячами чимдалі більше втручається розум, який і підказує більш дієві способи застосування насильства, аніж ці грубі прояви інстинкту"[21]. Росія не здатна до ведення війни за певними цивілізованими правилами, адже ті самі правила встановлені на Заході, до прикладу, чотири Женевські конвенції, які стали основою міжнародного гуманітарного права; противником якого (Заходу) вона виступає.

Попри те, що природа війни є універсальною, засоби її ведення трансформуються залежно від часу, країни, фінансового становища,

[21]Там само. с. 11.

партнерів. Усі ці речі по-різному виражаються в літературі кожного народу, який воює.

Російсько-українська війна з 2014 року стала початком порушення нового світового порядку в Європі та за океаном: “Як сараєвське вбивство вивільнило стиснуту пружину глибоких суперечностей і складних процесів, що призвели до Першої світової війни, так і пряма анексія Криму Росією та її дії на Донбасі стали таким самим спусковим гачком для початку нової світової гібридної війни”[22]. За визначенням у монографії “Світова гібридна війна: український фронт” за загальною редакцією Володимира Горбуліна, гібридна війна – це використання різноманітних воєнних та немілітарних засобів, такі як дипломатія, інформаційна війна, економічний тиск тощо, щоб досягнути стратегічних політичних цілей. Жодна війна не виникає спонтанно, а підготовка до неї може тривати роками, а у випадку України – не тривати взагалі, бо у 2014 році країна була ослаблена та не готова до боротьби.

До Революції Гідности жодна зі сфер в Україні не претендувала бути повністю українською чи проукраїнською: від політики, де до 2012 року “Партія регіонів” складала 30% парламенту[23] (тобто більшість) – до книжкового ринку, де кількість українських книжок та перекладів українською був менший, ніж російською чи будь-якою іншою іноземною мовою. Австрійський полководець про це пише так: “що мізерніше наші вимоги до себе, тим слабшою є підготовка”[24]. У президента і парламенту не було особистих причин і бажання культивувати українське, на відміну від української молоді, яка і стала основним рухом на Майдані. Клаузевіц

---

[22]Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К. : НІСД, 2017. с. 7.

[23]Офіційний вебпортал Верховної Ради України. Народні депутати України VI скликання(2007-2012). Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=7

[24]Клаузевіц К. Природа війни. Харків. Видавництво «Віват». 2018. с.18.

також стверджує, що війна ніколи не буває ізольованим актом: “а тому кожен із двох противників може судити про іншого на підставі того, чим він є і що він робить, а не на підставі того, чим він, точно кажучи, мав би бути й що він повинен був би робити”[25]. Інформаційно і дипломатично Росія почала працювати давно, не шкодуючи жодних фінансів. Впливаючи своєю мовою і культурою на український простір, корумповуючи цілі політичні партії в Європі, роблячи великі агітаційні та волонтерські кампанії у Латинській Америці та Африці, вона “готувала” світ до війн, які робила після розпаду СРСР. Тому, окрім невизнання світом окупованих територій як, до прикладу, Абхазія і Крим, на ніщо більше лідери країн та організацій не спромоглися.

Важливо зауважити, що гібридна війна на території України, яку розпочала Росія, не підлягає жодним воєнним правилам, і полягає “у беззастережному порушенні РФ системи базових міжнародно-правових угод, великих масштабах заподіяних ушкоджень, значній тривалості конфлікту[26]”. Монографія “Світова гібридна війна: український фронт” за загальною редакцією Володимира Горбуліна була видана у 2017 році, тобто три роки після початку війни на сході України. Після 2022 року можна сказати, що Росія є взірцем нівеляції будь-яких правил, більше того – для неї не існує навіть війни, бо Владімір Путін та прибічники називають її “спеціальною операцією”.

Клаузевіц, пишучи про стратегію, стверджує, що результат війни ніколи не становить чогось абсолютного. Таке твердження буде у кожній книжці про війну, незважаючи на рік її написання: чи це тексти давньокитайського мислителя до нашої ери чи вже часу російсько-української війни. “Навіть на остаточний, вирішальний акт всієї війни в

---

[25]Там само. с. 14.
[26]Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К. : НІСД, 2017. с. 17.

цілому не можна дивитись як на щось абсолютне, бо переможена країна часто бачить у ньому лише скороминуще зло, яке може бути виправлене в майбутньому подальшими політичними відносинами”[27] – а це яскраво доводять геополітичні дії Росії. Основна геостратегічна мета Росії – повернути статус «великої держави»[28] після програшу в Холодній війні. Владімір Путін бореться за спадщину радянського та імперського минулого, вбачаючи єдину можливість відродити колишню “велич” Росії шляхом нових завоювань та залякувань “червоною кнопкою”. У 2010 році він озвучув свою думку, і одне слово в ній остаточно все пояснює: “Хто не шкодує про розпад СРСР, у того немає серця. А у того, хто хоче його відновлення в колишньому (курсив мій. – Я.Ц.) вигляді, у того немає голови”[29]. Тобто російський диктатор намагається трансформувати Росію в ще одну модель, але із провідною ідеологією: як імперія трансформувалась у союз республік; так і федерація має трансформуватись у щось більше. Польський журналіст і письменник Вітольд Шабловський у своїй книзі “Кухня терору” написав, що “Путін, хоч і харчується скромно, має великий апетит до влади в регіоні і світі. Росія напала на Грузію, втручається в конфлікти на Близькому Сході, намагається (успішно) впливати на вибори у Сполучених Штатах і країнах Європейського Союзу. Але найяскравішим прикладом її політики є напад на Україну 2014 року. Путін показав тоді, що не відступить ні перед чим”[30]. Це і є реванш, якого прагне досягти Росія. І після завершення Холодної війни і поразки в ній СРСР розпочалось

---

[27]Клаузевіц К. Природа війни. Харків. Видавництво «Віват». 2018. с.17.
[28]Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К. : НІСД, 2017. с.9
[29]Сайт інтернет-видання та радіо “Радіо Свобода”: Десять заяв Путіна про Україну та українців. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/putin-pro-ukrajintsiv-10-zajav/30881618.html
[30]Шабловський Вітольд. Кухня терору, або як збудувати імперію ножем, ополоником і виделкою. пер. з пол. Андрія Бондара. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. с. 333.

розширення впливу Заходу та його тепер остаточної першості на світовій арені.

Збіґнєв Бжезінський, американський політолог польського походження, назвав Євразію шахівницею, на якій і далі розігруються партії за політичну першість. Як можна здогадатись, передові держави – Росія і США, – основні гравці, а Україна та решта країн, що розвиваються, стали геополітичними вісями. У своїй праці “Велика Шахівниця” він пише про відносини України і Росії, надаючи першій важливу геополітичну роль не лише в двосторонніх контактах, але й загалом на євразійському континенті в його європейській частині, ось кілька основних тез:

1. Україна, новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестає бути євразійською імперією. Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азіатською імперською державою, цілком імовірно втягнутою у виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіатами, яких обурювала б утрата їхньої новоздобутої незалежності і яких підтримають дружні ісламські держави на півдні[31];
2. Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи[32];
3. Поява незалежної української держави не тільки змусила всіх росіян іще раз обдумати природу своєї власної політичної та етнічної

[31]Бжезінський Збіґнєв. Велика шахівниця. Львів; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. с. 59.
[32]Там само. с. 59.

тотожності, але й стала істотною геополітичною невдачею для російської держави[33];

4. Без України (Росія) неминуче ставатиме з кожним наступним роком менш європейською і більш азіатською[34].

Попри десятки тверджень про важливість України для Росії лише як маріонеткової держави, психологія сучасної російсько-української війни, окрім політичної вигоди, лежить також або в сильній ненависті, або в страху втратити. Не є виключенням, що ці дві тези поєднуються. Мати Україну як маріонетку для Росії означає утверджувати свою імперську ідентичність. Сергій Плохій називає Україну "брамою Європи" в однойменній книзі, кажучи, що це не лише метафора: "Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли «брама» зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі сходу та заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями"[35].

Справді, Україна відкривала для Російської імперії, СРСР і навіть теперішньої Росії двері в Європу, а інколи – навпаки. В Україні тодішні європейські інвестори побудували першу залізницю в Російській імперії, а більшість робочих місць було на Донбаських заводах і шахтах. До прикладу, батько Нікіти Хрущова, який народився в російському селі Калинівка, працював сезонним робітником на залізниці в районі Юзівки (колишня назва Донецька), а згодом він сам переїхав туди на заробітки. Юзівкою населений пункт названо також не спроста: майбутній центр промислового Донбасу заклав 1869-го року валійський підприємець-

[33]Там само. с. 92.
[34]Там само.
[35]Плохій С. Брама Європи; пер. з англ. Романа Клочка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. с. 23.

новатор Джон Юз, який викупив у російського князя Сергія Кочубея право побудувати тут завод із виготовлення залізничних рейок. Російська імперія та СРСР навчились використосувати фізико-географічне положення України та її ресурси; єдине, чого, точніше кого, вони ніколи не могли приборкати – людей.

Важливою в контексті постколоніальних студій є книга “Трубадури імперії” Еви Томпсон, американської літературознавиці-славістки, яка досліджувала імперіалізм Росії крізь призму літератури. Вона зосереджується саме на культурі тодішньої Росії і вперше розвінчує міфи про літературу та ставить питання, чи дійсно російська культура була “великою”: “Ведучи розмову про російську культуру, російські інтелектуали йшли звичним шляхом колонізаторів. Вони прирікали на мовчання культури, які були в якомусь сенсі суперниками Росії – її колонізованих сусідів – водночас успішно опираючись зажерливому апетитові Заходу, який хотів би підпорядкувати решту світу власній культурній мові. Росія зберегла певний ступінь незалежності, формуючи свій власний образ на Заході, – привілей, у якому іншим культурам світу було здебільшого відмовлено”[36].

На жаль, ця праця, написана у 2000 році, пройшла повз українців у той час. Засвідчує Оксана Забужко у своєму блозі на “Українській правді”, пишучи, що, купуючи книгу за схвальними відгуками своїх європейських колег, вона одразу потягнулась до купівлі її в оригіналі, тобто англійською. Проте, на її подив, знайшла переклад книги українською, який вийшов у видавництві Основи: “У нас, як у Греції, насправді “все є”, тільки ніхто не знає, де шукати. Країна неміряних багатств, що валяються під ногами впереміж із сміттєвими відходами. Це, ясна річ, стосується не тільки книжки Еви Томпсон, про яку – звідки б я й мала дізнатися? З газети

[36]Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Пер. з англ. М. Корчинської. К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. с. 59.

“Сегодня”? (підставте навмання будь-яку іншу). Українські ЗМІ клекотять, як відомо, зовсім іншими потугами інтелекту, і ті українські громадяни, яким для відчуття повноти життя недосить знати походження ґудзиків Тимошенко або колір шкарпеток Януковича, приречені порпатися в неосяжному інформаційному смітнику світової павутини, по крихітці, по окрушинці видлубуючи звідтам поживу для ума”[37]. Справді, дізнатись було нізвідки, судячи із тогочасного важливого культурного простору, який існував на марґінесах. Пушкін, який створював образ вишуканої та аристократичної Російської імперії, герої Достоєвського, які належать до нижчого середнього класу і є вічно гнобленими та представляють стражденну Росію, створили ілюзорні образи, яким захоплювався весь світ. Вони частково змусили повірити і саму тодішню Росію, що вона така і є насправді. Ева Томпсон згадує, що у творі Распутіна “Живи і пам’ятай” є опис окупації Європи: “Ми дізнаємося, що один із селян колгоспу в Атаманівці, якого взяли в Червону Армію під час Другої світової війни, регулярно посилав своїй жінці Василісі великі посилки з фронту (курсив мій. – Я. Ц.). Оскільки зарплата в радянських солдатів була мінімальною, ми можемо лише припускати, що це була воєнна здобич, яку деякі ощадливі солдати пересилали додому. Василіса одержала п’ять таких посилок з січня до березня 1945 року, і, як нам повідомляють, мовчала про свій набуток Ці посилки йшли з центральної Європи до Сибіру, мабуть, упродовж кількох місяців[38]. Про це і написала Ева Томпсон ще до початку XXI століття, але у той час це було не на часі. Тоді б для українців не стало здивуванням у 2022 році після повномасштабного вторгнення Росії, що російські солдати здатні на крадіжки блендерів чи іншого приладдя з України.

---

[37]Забужко О. Сайт українського суспільно-політичного інтернет-ЗМІ “Українська правда”. Блог Оксани Забужко : Прощання з імперією? Режим доступу: https://blogs.pravda.com.ua/authors/zabuzhko/46af1ad1229ac/

[38]Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Пер. з англ. М. Корчинської. К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. с. 212.

Повертаючись до природи війни, можна безкінечно говорити про надмірну політизованість сучасних війн, геополітичні прорахунки і фінансові домовленості між супротивниками, беручи як приклад початок російсько-української війни у 2014 році. Коли АР Крим була захоплена без широкого супротиву російськими солдатами, яких називали “зеленими чоловічками”, і світ це “проковтнув”. Ясна річ, що окупація Криму – це не регіональний конфлікт, це проблема європейського, а, можливо, і світового рівня. Відреагувати на окупацію означало б порушити світовий порядок, який тільки відновили лідери країн після Другої світової війни. Геополітично кожна сучасна війна здається надмірно політизованою, де мають силу тільки гроші і збут зброї, наприклад, як це видається у війнах на близькому Сході. Але все це втрачає будь-який сенс, коли на поверхню виринають людські історії: особисті перекази воїнів, волонтерів та цивільних. Поміж це видно, що війна – це збірник людських історій і переживань. В ідеальному світі, війна – це той досвід, який ніколи не мав би стати дійсністю, а якщо він ще перетворився на рутину — це означає, що усі людські цінності є просто вигадані. Проте світ реальний, це яскраво виражено у прозі українських комбатантів, де війна — їхній щоденний вимір перебування, який вже не є нічим особливим для них, а лише ландшафт їхнього дня.

З іншого боку, Клайв Стейплз Льюїс, англійський письменник валлійсько-шотландського походження, у своїй праці написав: “If men had postponed the search for knowledge and beauty until they were secure, the search would have never begun. We are mistaken when we compare war to "normal life." Life has never been normal[39] (Якби люди відклали пошуки знань і краси до тих пір, поки вони не були безпеці, пошуки ніколи б не почалися. Ми помиляємося, коли порівнюємо війну з “нормальним життям”. Життя

[39]Lewis, C. S. “Learning in War-Time,” in The Weight of Glory and Other Addresses. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Co., 1965. p. 44.

ніколи не було нормальним). Це, мабуть, одна із можливих відповідей, як змиритись або прийняти вічну боротьбу. Ця думка також може бути відповіддю на питання літератури в час війни. Нема іншого часу, аніж це все зафіксувати, відрефлексувати і залишити після себе. Жодна інша людська діяльність не контактує з випадком так часто, як війна[40], а увесь стан спокою – це короткочасний мир перед наступною битвою.

Війна – це руйнування, катастрофи, стерті міста і села, і, здається, окрім фізичної смерті нема нічого. Так воно видається в моменті. Насправді, кожна війна – це і внутрішнє переживання.

Це ніяк не означає, що для повної трансформації себе як людини чи як цілого народу потрібно проживати досвід війни. Війна – це не найкращий спосіб, щоб побудувати, а у випадку України – відбудувати ідентичність. Проте під час війни приходить глибоке усвідомлення життя, переоцінка цінностей, важливість кожної хвилини, створення нового народного міфу, відродження втрачених зв'язків, поява героїв при житті, але попри це все – війна напевно найостанніший варіант, який мали б запропонувати для зміни.

Олександр Андрієвський, воїн Збройних сил України, засновник видавництва "Стилет і стилос" і перекладач книги Ернста Юнґера "Війна як внутрішнє переживання", у передмові до неї пише: "Вперше я читав цю книгу Юнґера восени 2014 року, на базі добровольчого батальйону. Читав з телефону, в жахливому російському перекладі, і дивувався тому, наскільки це все життєво"[41]. У цій книзі нема жодного слова про тактику бою чи стратегію війни, натомість це збірник тлумачень людських переживання на війні – кров, жах, тривога і навіть любов. Найжахливіше, до чого приходить автор, – усвідомлення, що глибоких сенсів, екзистенційних виявів може бути більше там, де домінує смерть, а не життя. Проте так є не завжди.

[40]Клаузевіц К. Природа війни. Харків. Видавництво «Віват». 2018. с.
[41]Ернст Юнґер. Війна як внутрішнє переживання. К.: Стилет і стилос, 2022. с. 3.

Ернст Юнґер перебував на фронті і в книзі рефлексує над своїм життям там, а на іншій стороні цього – є цивільні почуття, які можуть не набирати таких відтінків, але вони існують у своєму вимірі. Юнгер роздумує над тим, що людина на війні перетворюється на звіра: "він (звір) підіймається на поверхню душі, немов таємниче чудовисько"[42]. Автор рефлексує над питаннями: чому люди йдуть на фронт і що відчувають під час важких боїв? Чи окрім обов'язку перед Батьківщиною є ще щось: "Знову і знову ми запитували самих себе, що, власне, досі тримає людину та змушує йти вперед у цій млі, де панує лише відчуття страху, який годі уявити[43]". Без жодного пафосу ця проста відповідь, яка написана 100 років тому, свідчить, що нічого не змінилось. 26 січня 2023 року, коли росіяни нещадно крили Бахмут, Богдан Пастух, літературознавець та воїн Збройних сил України, написав на своїй Фейсбук-сторінці допис про майже ідентичні почуття. "Цим парням не потрібно розповідати про патріотизм і дух нації, бо вони і є втіленням цього, ще й можуть позичити, в кого малувато, їм не треба відчіпного «тримайтеся», чи «молимось за вас» (...) Цей допис (sic!) не є проханням про допомогу, хочу щоб ви розуміли, що нема перекосу в перемогу, є дике, осатаніле і люте рубалово, де вже ніхто ні на що не зважає, а годує війну жирною смертю"[44]. Це відчуття, позбавлені романтики та осмислення під час кризових ситуацій на фронті. Олег Яськів, капітан 103-ї окремої бригади сил ТрО ЗСУ, і проректор Українського католицького університету, також ідентично стверджує: "Що далі від фронту, то більше чуємо високих слів, які відриваються від землі, і будуємо тим дальші плани на майбутнє, які не бачать близьких горизонтів. Так і справді легше давати собі раду зі стійкістю, тому що далеке майбутнє завжди ближче, ніж близьке

[42]Там само. с. 16.
[43]Там само. с. 112.
[44]Пастух Б. Сайт особистої сторінки в соціальній мережі "Facebook". Режим доступу: https://www.facebook.com/bpastukh/posts/pfbid0e6q53nAacVvBmd9bn1HKFiEHN7kN4m8voxJgFYRivamxtXamRLEKNxVfCDMnxAwfl

майбутнє”[45]. Людина там, на фронті, напевно, на 90% складається зі страху, але, за словами Юнгера “саме те, що вона попри все йде вперед, доводить, що за нею стоїть “вища воля”[46].

Як висновок, варто сказати, що війна – є спільним досвідом для багатьох держав і націй у різних часових відрізках і з різним перебігом подій. Проте стратегічною є політична мета, і чим більше вона вагома, тим ефективніше та сильніше війна розвивається. Попри матеріальну сторону війн, вона неминуче пов’язана зі сферою почуттів, які в деяких ситуаціях мають вирішальний вплив. Незважаючи на політичну природу війни, вона є також сферою людських переживань, які мають причинно-наслідковий зв’язок. Російсько-українська війна в контексті війн у XXI ст. не є першою, але стала найбільш жорсткою. Це гібридна війна, яка починаючи від 2014 року змінила світовий порядок, чим повпливала на політику не лише Європи, але багатьох континентів. Росія придумала безліч власних політичних та культурних причин зазіхати на територію України, щоб реабілітувати себе після програшу в Холодній війні і не віддавати найсильнішого гравця СНД, окрім неї самої, під вплив суперників. З огляду на історію, мало країн так прагнуло приєднатись до Європейського Союзу чи інших “західних” альянсів, як держави, що належали до російської сфери впливу. Боротьба українців у війні стала ще одним доказом: Україна – не Росія, і вона відрізняється від неї суттєво.

[45]Яськів О. Людина у часі війни (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2023 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/115321
[46]Ернст Юнґер. Війна як внутрішнє переживанн. К.: Стилет і стилос, 2022. с. 13.

1.2. Російсько-українська війна в сучасному українському літературному процесі

“Сьогодні ми пишемо вірші зі сталі та композиції із залізобетону”[47]

vs

“Перед цим потужним та безперервним рухом до боротьби стають нікчемними всі твори, порожніми – всі поняття”[48]

Навколо питання про літературу в часі війни про війну точилось і точиться багато дискусій. Якщо це не було таким суттєвим після 2014 року, то зараз, у 2023 році, питання, хто, як і коли має писати і чи має писати взагалі – загострене. Якщо говорити про тексти, написані за 10 років війни – художні чи документальні – вони були потрібні для того, щоб дати голос. Наштовхнути людей осмислювати факт, що почалась і триває війна. Дати голос людям, для яких війна стала випробовуванням, заговорити, виговоритись і бути почутим. З одного боку, у художній літературі автори часто фіксують війну, а з іншого – розширюють її вимір, творять її по-іншому, роблять різноманітні розголоси.

Після звірств росіян у Бучі, в Ізюмі у 2022 році питання потреби у літературі і загалом культурі під час війни захиталось в українському суспільстві. Думки розділилися на два табори: перші стверджували, що зарано щось писати і ставили питання можливості писати взагалі; інші ж, переважно люди літературного кола, знаходили в собі сили на слова, бо, здебільшого, це було їхньою письменницькою потребою. Дискусії щодо цього питання розвивались бурхливо, особливо це було помітно у фейсбук-спільнотах книжкових оглядів, на сторінках видавництв чи письменників загалом. До прикладу, анонсований вихід книги письменниці Дарини Гнатко “Буча. Історія одного полону” або згадка про те ж саме місто в

[47]Там само. с. 132.
[48]Там само. с. 133.

анотації до книги “Мам, пам’ятаєш?” Катерини Бабкіної спричини масу гнівних коментарів на спекуляції топоніма задля друкування. Після 2022 року багато що змінилось, і літпроцес не є винятком. Якщо до цього часу письменники та поети були лідерами думок лише для обмеженого культурного кола, то зараз вони стають масовими не за стилістикою, а за кількістю. Книги українських авторів купляють охочіше, аніж до того, а частина книг про війну, яка була написана від 2014 року, зараз є бестселером.

У нашому випадку про війну пишуть ті, хто має не лише моральне право про неї писати, але також ті, хто може по-справжньому її відчувати. Очевидно, що війна в Україні в її повномасштабному вияві прийшла лише 24 лютого 2022 року, проте тривалість її значно довша. Деякі історики та літературознавці пов’язують початок війни не із окупацією Криму і бойовими діями на східній частині України у 2014 році. Вони стверджують, що протистояння між Україною та Росією ніколи не припинялось. Сергій Плохій в книзі “Російсько-українська війна: Повернення історії” пише про те, що повернення колишнього політичного утворення СРСР могло бути воєнним шляхом ще у 1991 році, але було вдосталь політично-економічних причин, чому цього не сталось. Історик пише, що “Багато хто з російських лідерів убачав у СНД лиш тимчасовий компроміс. Як сказав Єльцин після Біловезького саміту в промові перед російським парламентом, “у нинішніх умовах тільки Співдружність Незалежних Держав здатна забезпечити збереження вибудованого століттями, проте нині майже втраченого політичного, правового та економічного простору”[49].

Російсько-українська війна досягла виразного фізичного прояву у 2014 році, коли Україна була чи не найослабленіша як економічно, так і культурно за весь час своєї незалежности. Оксана Забужко, письменниця і

[49]Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Пер. з англ. М. Ларченка. Харків : Книжковий Клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2023. с. 48.

літературознавиця, у 2019 році відреагувала на смерть Артема Мірошниченка, написавши на сторінці в соціальній мережі “Facebook”: “Москва воює за те, щоб не стало української. (...) Саме так вони зробили в 1933-му – і число носіїв української мови одразу ж зменшилось на мільйони. І після 1933-го ця війна ніколи – НІКОЛИ! – не припинялась (курсив мій. – Я.Ц.). І кожен україномовний бодай раз на віку стикався з цією професійною, "видовою" агресією вбивць – до НЕДОБИТОЇ жертви”[50]. Це твердження стосується мовного терору на сході України, бо 5 грудня 2019 року в лікарні помер український активіст Артем Мірошниченко, якого напередодні жорстоко побили через його українськість. Очевидно, що ці слова не стосуються лише мовного питання, вони стосуються цілковитої та тривалої експансії цілого українського культурного простору протягом років. Адже перед тим, як на територію України зайшли російські танки і солдати, тут роками культивувалась російська мова, музика, література, наука, журналістика. Попри всю екзистенційну тривалість української боротьби проти Росії задовго до 2014 року, воєнна література з’явилась вже після фізичних наступальних дій країни-агресорки.

Українська література і література загалом під час війни – явище надзвичайно динамічне, що в поезії, що в прозі. Поезія більш гнучка, краще піддатлива, швидше пишеться. Вона, як і при будь-яких інших умовах, потребує лише почуття та правильного порядку слів. Інколи виходить так, що вона не потребує навіть часу, бо про це свідчить швидкість, із якою вона з’являється. Літературознавець Тарас Пастух написав: “Поезія також бере участь у цій боротьбі. Її голос не такий виразно-декларативний та односпрямований, як голос мас-медій. Але це голос, що йде з глибин –

[50]Забужко О. Сайт особистої сторінки в соціальній мережі “Facebook”. Режим доступу: https://www.facebook.com/oksana.zabuzhko/posts/pfbid02yiYPMafPFx9TLRPapCD6k5AqkCh4hqcoWyRHecwQ2BAi1qKNcbybbDcnRFvC84iYl?locale=ms_MY

мови, яка пропонує особливий спосіб бачення світу, культурних особливостей та універсалій, відчуття особистої гідності та поцінування свободи”[51]. Після 2014 року багато поетів і поеток стали рефлексувати щодо початку війни, серед них Олена Герасим’юк, Сергій Жадан, Любов Якимчук, Галина Крук, Мар’яна Савка, Маріанна Кіяновська тощо.

Розмова про прозу в час російсько-української війни є складнішою. Станом на 2023 рік нема ще великого прозового тексту, який би із відповідним епічним розмахом охопив би цей період в Історії України, хоч війна триває вже 10 рік. Зараз зрозуміло, чому він не з’явився раніше: війну заморозили, не відбулось “кульмінації”, до розв’язки було ще далеко. А найголовніше – не проявив себе автор із широким епічним розмахом, який візьме відповідальність це зробити. І роблячи передбачення: такого тексту не буде ще найближчі кілька років. Воно і зрозуміло, бо активна фаза війни розпочалась у 2022 році, і ще не дійшла свого логічного завершення. Тільки після остаточної перемоги України у цій війні, з’ясування усіх прихованих звірств росіян стосовно людства і держави, повернення біженців до власних домів, наявності відповідних умов для творення, аж тоді, можливо, хтось буде спроможний на великий український роман про російсько-українську війну. Оскільки всі письменники та літературна спільнота загалом кажуть, що для цього потрібен час, а найголовніше – спокій для осмислення.

Війну в літературі стосовно авторства можна розглядати з двох перспектив: війна із перспективи цивільного (“війна із чужих слів”) та учасника війни (фронтова література). До першого типу – “війна із чужих слів” – виникає багато доповнень: переповідання чужого досвіду, чи власне проєктування війни і її проживання, чи текст “без війни” під час війни, де автор не претендує бути воєнним оповідачем. Сюди можуть належати твори

[51]Пастух Т. Поезія в час війни (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2022 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/112014

професійних письменників у тилу, медиків, які лікують та реабілітовують поранених тощо.

Річ у тім, що “війна із чужих слів” поняття занадто категоричне або обмежене, яке потребує ще додаткових членувань. Бо ж, свого роду, кожен, хто живе в країні у війні, теж має до неї стосунок навіть там, де нема і не буде окопів, де не долітають ракети. З іншого боку, війна, про яку можуть писати цивільні письменники, буде зовсім іншою. І саме тут проходить ця невидима лінія, яка семантично диференціює слово “війна”: як безпосередня і опосередкована. Другий тип пасуватиме всім цивільним, які живуть на вцілілих територіях. Не стикаючись безпосередньо із війною, яка несе за собою руйнування, постійну смерть і нескінченне відчуття страху, там присутнє переживання війни як явища дистанційного, але живого. Попри це, повністю дистанціюватись теж не виходить, бо в кожного є друзі чи родичі на фронті або в прифронтових місцинах, які стають переповідачами цього досвіду. Живучи в гібридній війні, коли вона відбувається майже в прямому етері, ніхто не позбавлений психологічних переживань, які потім, як звично, переливаються у надмірну тривожність. У загальному це добре простежувати на текстах письменників чи поетів зі заходу чи центру України, де війна була і є лише на екрані. Це твердження може звучати також занадто категорично, оскільки до Києва чи Івано-Франківська долітають ракети, які руйнують інфраструктуру і вбивають людей. Досвід російсько-української війни в кожній області України є різний, і так само по-різному він відбивався, відбивається і буде відбиватись у літературі.

До прикладу, у романі “За спиною” львівської письменниці Гаськи Шиян є несприйняття війни загалом і українських військових зокрема, бо здебільшого вона перебуває у світі тілесних насолод, де питання свободи перед країною для неї неважливе. Усі переживання, зміна власного комфортного життя на перманентний тривожний стан – це відбувається

через війну, але тут не знайти жодного пострілу чи вибуху. Читачі можуть зневажати і авторку, і головну героїну (і часто це роблять) за те, що відбувається на сторінках роману, але це не відбирає реальності написаного: “Але я-таки не змогла прийняти твій крок із захватом, хоч мені й самій гидко було спостерігати за цим всім, особливо коли активні борці з корупцією із зовнішністю юного Ілліча прикривалися станом здоров’я та ухилялися від призову, принагідно цитуючи довжелезними уривками Біблію”[52]. Ця цитата ілюструє несприйняття головною героїнею Мартою вибір свого коханого піти на фронт. Сама авторка каже про свій роман, що “моя книжка про пошук безпеки в сучасному світі, пошук місця ідеальної гармонії та комфортного безпечного життя, про нове покоління українських емансипованих жінок”[53]. Це не є історія, яка несе в собі патріотичність: Марті чужі заклики про любов до Батьківщини, вона не готова приймати таке своє життя. З іншого боку, роман Гаськи Шиян “За спиною” частково відображає думки деяких молодих людей під час війни, які не згодні в епоху ІТ втрачати життя заради держави чи жертвувати ним заради інших. Українська дослідниця воєнної літератури Оксана Пухонська у монографії “Поза межами бою” пише: “Основна мета «За спиною» – виявити психологічну реакцію на війну соціуму поза фронтом – на території мирної України, показати її гібридний характер, коли перемога виявляється не спільною ціллю, а ефемерними, радше політичними гаслами…”[54]. Марта – не є уособленням та збірним образом реакції соціуму на війну поза фронтом. Цим образом можна вважати периферійно зображених жінок-

[52]Шиян Гаська. За спиною. Роман. Харків : Вид-во «Ранок» : Фабула, 2019. с. 45.
[53]Шиян Г. Сайт газети Кабінету Міністрів України: Інтерв’ю Гаськи Шиян. Режим доступу: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/gaska-shiyan-ya-duzhe-zahotila-dati-golos-zhinkam-/
[54]Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі / Оксана Пухонська – Брустури : Дискурсус, 2022. С. 23.

волонтерок, які є ніби опозиціонерками Марти, адже в центрі – психологічний монолог головної героїні.

“За спиною” – ще один варіант, як впливає війна на емоційний стан людей поза фронтом і показує їхню віддаленість від реальності війни. Відсоток “март” в Україні малий і крихкий, а в літературі про російсько-українську війну – чи не єдиний.

Ще один важливий приклад у контексті літератури в тилу – поезії Галини Крук. Поетка, яка ніколи не претендувала на титул оповідачки воєнних подій, попри те, що її чоловік є воїном і сама вона неодноразово їздила на фронт із волонтерською ціллю. Її тексти – це її переживання, що можуть за замовчуванням ставати переживаннями читачів, які живуть на відносно спокійних територіях або за кордоном. 4 квітня 2022 року вона опублікувала на Facebook сторінці своєї творчости поезію, підписавши: “це вірш, написаний і опублікований в грудні 2019 року. всі мої вірші про сьогоднішні події вже написані. чуюся касандрою, яка може бачити, але не може відвернути:

непокаране зло повертається злішим (курсив мій. – Я. Ц.),
важко повірити, що це відбувається з нами
в реальному часі. вдруге, втретє, вдесяте.
що ти хочеш виплавити із нас, Боже,
якої проби? що ти хочеш вивести із нас,
ніби з дому неволі, який новий вид?
яку сакральну жертву?
знаю, людина схильна помилятися,
хилитися перед сильними цього світу,
зневірюватися, опиратися зневірі,
коритися долі, докоряти тобі, Боже,
стояти на своєму, протистояти усьому світу,
жити заради себе, помирати заради інших,

але ж Боже, невже було замало?

невже треба більше?

твоє «не убий» малює нам на грудях мішені[55]

Писати про власний досвід побаченого, почутого, прочитаного, переказаного і рефлексувати без жодної надуманої ілюзії, без вигаданих ландшафтів і уявних людських історій – це приклад того, як стають правильними нараторами у часі війни в тилу.

Говорячи про найпопулярнішу прозу письменників та письменниць, які не були учасниками війни, – треба згадати романи “Інтернат” Сергія Жадана та “Доця” Тамари Горіха Зерня. Це є різні романи зі схожою оптикою – в центрі людська історія, де ландшафтом є війна. Там акумульовані власні волонтерські досвіди, поверхова рефлексія природи російсько-української війни, а також обличчя сходу України. Тамара Горіха Зерня в “Доці” торкається багатьох болючих питань і намагається шукати на них відповіді: мовного, суті українського Сходу та його людей, початку “чогось незрозумілого”, яке потім героїня назве війною. Одне із головних відкриттів для героїні роману стало усвідомлення себе частиною країни, яку зараз можуть знищити, тобто постає важливе питання “справжності” України: “Вони скидають прапори України так легко, ніби в паперових декораціях, і я не можу зрозуміти, – то що, цей прапор, ця держава, виявляється, були несправжніми? Чому міліція начепила колорадки і стоїть, склавши руки? Чому з мене сміються вголос, коли я запитую про присягу і честь”[56]. У подкасті на радіо НВ[57] Сергій Жадан, який є ведучим програми, і Тамара Горіха Зерня обговорили, навіщо писати і читати про війну,

---

[55]Крук Г. Сайт особистої сторінки в соціальній мережі “Facebook”. Режим доступу: https://www.facebook.com/halyna.kryk/posts/pfbid02mRywy5AqeQNMDJBbhUgTCf4oMszBWnrcPmoQWDZK7M6a3PjsDep6qZcVniFnEjbhl

[56]Горіха Зерня Т. Доця / Тамара Горіха Зерня. К. : Білка, 2019. с. 54.

[57]Сайт подкасту радіо НВ: Хто має право писати про війну – Жадан і Горіха Зерня | Вони написали історію. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=1yWlKOyWxW0&t=1563s

приділяючи особливу увагу “ветеранській літературі” і дійшовши висновку, що вона – поки що не жанровий різновид. У кінці розмови письменники дійшли консенсусу: аби створити дійсно унікальний текст про російсько-українську війну – треба синергії між професійними письменниками і професійними військовими.

Через війну український літературний процес розширив свої межі не лише тематично, але кількісно – поповнився новими авторами, і серед них є очевидці війни. Проза учасників воєнних дій має абсолютно іншу оптику. Її часто називають “ветеранською літературою”, але цей термін не є усталеним в літературних колах. Марина Рябченко, кандидатка філологічних наук та дослідниця сучасної української літератури, на питання щодо цього терміна відповідає так: “Стосовно термінології – вона досі не усталена. Якщо взяти визначення “ветеран” – то це людина, яка повернулась з війни – часто з тієї, що закінчилась. Наша ж війна триває і велика кількість авторів беруть в ній участь. Що стосується ветеранів АТОвців – то багато з них зараз продовжують воювати. Я свого часу пропонувала взяти термін «комбатантська» – комбатант це діючий військовий, який захищає, воює, або який залишається в активному резерві. Бо воєнна література це дуже широке поняття – її можуть писати як бійці, бійчині, так і цивільні люди – журналісти, волонтери, також ті письменники, які не беруть участь у війні”[58]. Термін “комбатантська література” правильно вказує на авторів текстів, а також окреслює часовий проміжок війни, адже дослідниця влучно зауважує, що, називаючи літературу ветеранською, ми вказуємо на закінчення війни, чого ще не сталось. Називаючи тексти “фронтовою літературою”, вказуємо на ширше

[58]Рябченко М. Сайт українського суспільно-політичного інтернет-ЗМІ “Українська правда”. Інтерв’ю із Мариною Рябченко та Ганною Скоріною. Режим доступу: https://life.pravda.com.ua/culture/2023/01/15/252323/

авторство – цивільні, які живуть на фронтових територіях; парамедики, волонтери тощо.

Якщо говорити про комбатантську прозу варто зауважити, що це явище в українській літературі не нове, але в такій формі, як сьогодні, існує вперше. Літературна критикиня О. Щур розглядає тяглість ветеранської прози (це поняття не тотожне комбатантській літературі, але останню можна включати до ветеранської) і зауважує, що І. Котляревський, від якого відраховують нову українську літературу, теж був письменником-ветераном, адже мав «записки» про участь у російсько-турецькій війні[59]. Опісля завершення воєнних дій цей термін таки зможе трансформуватись.

Більшість книг комбатантів, які вийшли на книжкові ринки протягом останніх років, не видавались ні в 2014, ні в 2015 роках, коли велись жорстокі бої за Піски, за Донецький аеропорт чи коли був Іловайський котел. Майже всі тексти учасників бойових дій почали видавати після 2016 року. Валерій Маркус-Ананьєв у 2022 році на питання “«чи він пише» дав іронічну відповідь: «Пальці мерзнуть писати…[60]»”. І справді, комбатанти на фронті зосереджуються на іншому, вагомішому для них, – знищувати ворога та берегти своє життя. Проте кількість нотаток з фронту, які воїни писали чи в записниках, чи в телефоні свідчать про те, що тексти готувались “по свіжих слідах” ще задовго до їхньої редакції.

Оксана Пухонська, про яку вже йшлось, у своїй книзі “Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі” стверджує, що “Вже у 2015 році виходять друком кілька важливих художніх творів, що фіксують його (культурний фронт. – Я. Ц.) як подію, яка відбувається тут і тепер й, водночас, намагаються відразу ж інтерпретувати її як відродження

---

[59]Щур О. Двісті років ветеранської прози в Україні. Режим доступу: https://lb.ua/culture/2021/04/16/482135_dvisti_rokiv_veteranskoi_prozi.html?fbcli%20d=IwAR1C8SgTDm3lcqk0tgwlxd2IKEC7Kd_OR6x9SXj_c00tEJGpJkXJwG7Pj0/

[60]Пастух Т. Поезія в час війни (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2022 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/112014

української боротьби за встановлення історичної справедливості у сфері національної пам'яті, модифікованої чи витісненої внаслідок тоталітарної політики СРСР"[61]. Не можна не погодитись, що культурний фронт завжди був важливою частиною опору, особливо в часи бездержавності. Проте він стрімко почав втрачати свою важливість після відновлення незалежности серед громадян через різні фактори, найбільший – експансія українського культурного осередку російським, коли засоби передавання інформації стали простішими. Це стосується всіх сфер: від книжкового ринку до телебачення. І на той час (2015 рік) вихід книжок про війну від комбатантів чи професійних письменників про гарячі точки на фронті не набули великої вагомості та популярності знову-таки через низку причин, можливі із них: неготовність великої кількості українців брати на себе тягар осмислення природи цієї війни, початок укладення Мінських угод, які називали війну "кризою", замороження війни на сході України. Ці тексти були важливі лише для вузьких кіл: дослідників, літературознавців, рідні українських комбатів, але непоміченими вони залишились для більшости, а також для закордонних читачів.

У 2019 році в літературних колах виникає нова дискусія, адже ряди письменників тепер поповнили комбатанти. На найбільшій книжковій події Києва, на "Книжковому арсеналі", спричинився скандал, пов'язаний із відмовою авторам та видавництвам комбатанської літератури взяти участь у заході. Видавництву ДІПА та "Залізний тато" не запропонували місце на полиці під час ярмарку, що спричинило обурення читачів і літературних критиків. Після цього увага до цієї літератури зросла, попит на ці книги зросли на ринку. Валерій Ананьєв в одному зі своїх інтерв'ю у 2020 році[62] сказав, що тираж його дебютної книги "Сліди на дорозі" перевищив 20

[61]Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі / Оксана Пухонська – Брустури: Дискурсус, 2022. с. 9.
[62]Маркус-Ананьєв В. Інтерв'ю на ютуб-каналі "Антиподи": Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=eufm_0wYDK0

тисяч примірників без надмірної реклами. Уперше ця книжка була опублікована в 2018 році. В Україні початковий наклад книжки – приблизно тисяча примірників, а бестселер – більше десяти тисяч, що набагато менше, ніж у країнах ЄС чи в Америці. Богдана Романцова, літературна критикиня, в інтерв'ю розповідає, що українська книга, тираж якої становить більше п'ятнадцяти тисячі примірників – це вже досить помітне літературне явище[63]. Станом на кінець 2022 року було продано понад 55 тисяч примірників книги "Сліди на дорозі". Авторка, літературна критикиня та військовослужбовиця Ярина Чорногуз схвально відгукнулась про цю книгу: "Книга залишає по собі приємний післясмак мотивації й насолоди від того, як легко й водночас можна сприймати життя у вкрай складних для життя умовах"[64].

Це свідчить про цікавість суспільства до теми війни вже тоді, коли активна фаза припинилась (після 2016 року), прийшов час її зрозуміти. Зважаючи, що війна на Донеччині та Луганщині точково затихла протягом останніх років до 2022 року, тож окрім цікавости до такої літератури, виникла потреба розширювати діапазон знайомства із текстами комбатантів, які залишались не надто помітними до того.

Перелік авторів-комбатантів є досить широким, а до сегменту цієї літератури належать тексти як і професійних письменників, які пішли до війська, так і комбатантів, які дебютують. До письменників-комбатантів, які видавались до 2014 року, належать Борис Гуменюк, Артем Чех, Влад Сорд, Валерій Пузік тощо.

Нові імена в сучукрліт, які з'явились після 2014 року, – це люди різних професій, яких мобілізували до війська, або вони стали

---

[63]Романцова Б. Інтерв'ю на ютуб-каналі "Це ніхто не буде дивитись". Тайм-код: 13:00. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=nxG2TupfHLQ

[64]Чорногуз Я. Війна, що робить тебе вільним: "Сліди на дорозі" Валерія Ананьєва. Архівний сайт бібліотеки "Літакценту". Режим доступу: https://litakcent.online/2019/02/19/viyna-shho-robit-tebe-vilnim-slidi-na-dorozi-valeriya-ananyeva/

добровольцями. Валерія Бурлакова, авторка книги “Життя P.S”, до війни була журналісткою, як журналістка потрапила на фронт, а потім “у складі добровольчого батальйону, потім як командир мінометного підрозділу 93-й окремої механізованої бригади Збройних сил України, вона пройшла найгарячіші точки – від селища Піски до Світлодарської дуги і міста Дебальцеве”[65]. Дмитро Степаненко із початком російської агресії проти України 2014 року як доброволець був зарахований до створюваної в той час 57 ОМПБр як розвідник. З жовтня 2014 до серпня 2015 року виконував завдання як снайпер та артилерійський коригувальник у секторі «С» зони АТО в околицях Горлівки. Після демобілізації у 2015 році написав книгу “Окопні історії: фронтовий щоденник” – власний досвід перебування на фронті у формі вираження польових історій гумористичного характеру.

Такий сегмент книжок потребував дослідження, адже не все письмо можна зараховувати до художньої літератури, тож аналіз був важливим. Основними дослідниками української літератури про війну, зокрема комбатантської літератури, є Ніна Головченко, Марина Рябченко, Ганна Скоріна, Оксана Пухонська, Тарас Пастух, Оксана Щур, Ніна Герасименко, Галина Крук тощо.

Ніна Головченко, педагогиня та літературна критикиня, є дослідницею сучасної української літератури, зокрема деяких текстів комбатантів. У своїх розвідках вона опирається на дослідження форм та жанрів текстів, особливу увагу в науковій роботі приділяє творчості Бориса Гуменюка, письменника та воїна, про твори якого йтиметься в наступних розділах.

Марина Рябченко, про яку вже йшлось вище, досліджує жанрові та художні особливості комбатантської літератури, а також творчість окремих авторів. Зокрема, вона вивчає війну як явище не лише на прикладі

---

[65]Бурлакова В. Проєкт #30незалежних. Режим доступу: Режим доступу: https://indonesia.mfa.gov.ua/news/30nezalezhnih-valeriya-burlakova

російської-війни, але й на основі Першої і Другої світових. Марина Рябченко в інтерв'ю інформаційному агентству АрміяInform у 2020 році розповіла, що "спочатку думала, що літератури про нинішню війну дуже мало, але виявилося зовсім навпаки. І з того, що знайшла, створила маленький списочок, позицій на 30, і опублікувала пост. А десь за місяць натрапила у Facebook на пост Ганни, в якому книг було значно більше"[66].

Йдеться про Ганну Скоріну, незалежну дослідницю книг про російсько-українську війну, яка є авторкою проєкту "Книги про війну"[67] у соціальній мережі "Фейсбук", де збирає усі видавничі новинки. Цей проєкт розвивався поступово: спочатку звичайні дописи про книги та рецензії на особистій сторінці, а потім – спеціальна група та списки всіх книжок про цю війну. Вона створила список із-понад 1000 книг про російсько-українську війну, серед яких левова частка – комбатантські твори. Поштовхом до цього стала особиста цікавість розуміти свого чоловіка, який у той час був на фронті. Мета сторінки в соціальній мережі – "популяризувати книги про війну, які вийшли друком, інформувати зацікавлених про нові книги чи книги про які вони не знали – саме це я і зробила у своєму дослідженні – намагалась згрупувати всі видані книги про російсько- українську війну в одному місці, щоб людина, яка хоче обрати або ознайомитись з тим що є, змогла знайти це все в одному місці"[68]. Це надзвичайно вагома робота для дійсних та майбутніх дослідників воєнної літератури, адже слугуватиме джерельною базою, на яку можна буде опиратись під час літературної розвідки. Ганна Скоріна слушно стверджує,

---

[66]Рябченко М. Сайт інформаційного агентства Міністерства оборони України. Інтерв'ю із Мариною Рябченко та Ганною Скоріною. Режим доступу: https://armyinform.com.ua/2020/01/11/ganna-skorina-ta-maryna-ryabchenko-veteranska-literatura-cze-pravda-pro-vijnu-ta-mozhlyvist-podyvytysya-na-svoye-zhyttya-pid-inshym-kutom/

[67]Скоріна Г. Інтернет - проєкт "Книги про війну". Режим доступу:https://www.facebook.com/groups/warbookua

[68]Скоріна Г. Інтернет - проєкт "Книги про війну". Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/warbookua/posts/3048468668518338/

що “ця література – не про захоплення війною, ця література про людей на війні, їх історія і їх біль”[69].

Дослідницею літератури про російсько-українську війну є Оксана Пухонська, яка видала монографію “Поза межами бою”, де сфокусувала увагу на знакових текстах про цю війну, які мали успіх серед читачів. Серед дослідження в розвідці є також тексти про війну в колишній Югославії, які є не опозиційними чи компаративними в контексті цілої монографії, а радше – підтверджувальним фактором, що війна як явище була деінде, і люди там страждали не менше. Корпус українських текстів обмежений і не дає вичерпної картини про повну ситуацію російсько-української війни від 2014 року, але повністю відповідає своїй назві. “Поза межами бою” – там, де нема фронту. “За спиною” Гаськи Шиян, “Доця” Тамари Горіха-Зерня – це твори, де добре можна простежити травму, рефлексію, самосвідомість. “Сліди на дорозі” Валерія Ананьєва – левова частина книги про шлях головного героя, який шукає себе, і зрештою – знаходить в армії і на фронті. “Світлий шлях : історія одного концтабору” Станіслава Асєєва – це своєрідні щоденникові записи журналіста, який провів в полоні 28 місяців. Автор і виступає головним героєм твору, розповідаючи свою історію про виживання в “Ізоляції” – в'язниці так званої ДНР у самому центрі міста. Текст сповнений великою кількістю особистих наративів, психологічних переживань та філософських роздумів про те, чи варті ці переживання хоча б чогось.

Авторка досліджує культуру “рани”, яку ставить у центр свого дослідження: “дискурси війни сформували особливу культуру рани, яка вже кілька десятиліть активно дошукується механізмів пропрацювання травми не лише тими, хто її зазнав, а й нових поколінь, які тою чи тою мірою перманентно відчувають над собою загрозу неуникненного впливу

[69]Там само. Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/warbookua/posts/3048468668518338/

минулого”[70]. Вона стверджує, що “Поза межами бою” є водночас свідченням культури рани, яка, сформувавшись на балканських та українських полях боїв, проникла в значно ширші простори західних культурних дискурсів.

Отже, російсько-українська війна стала причиною, об’єктом, предметом зрушень у сучасному українському літературному процесі. Поезія стала більш гнучким засобом для висвітлення та проживання цієї війни, а проза поки що не має серед переліку великого роману про війну. Серед пласту цієї літератури вагоме місце мають тексти комбатантів, зокрема прозові збірки історій, оповідань, новел тощо. Воєнна проза комбатантів відрізняється від суто художніх творів, які мають структуру і сюжет, адже ці тексти виникали спочатку як нотатки в телефоні чи дописи у соціальних мережах, трансформовуючись щоразу в щось більше – наприклад, книжку. Усі вони мають абсолютно іншу оптику та свої наративи, про які детальніше описано в наступному розділі.

[70]Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі / Оксана Пухонська – Брустури: Дискурсус, 2022. С. 7.

РОЗДІЛ 2
ДИСКУРС ПРОЗОВОГО ВОЄННОГО ТЕКСТУ

2.1. Наратив усвідомлення та осмислення російсько-української війни, самоідентичності та морального духу

У 2013 році колишній президент України Віктор Янукович призупинив підготовку до підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом і оголосив про намір тісніше співпрацювати із Росією та Євразійським економічним союзом президента Росії Владіміра Путіна. Революція Гідности, окупація Криму і бойові дії на сході України стають причинами розгортання в українському літературному процесі нового пласту літератури про новітню боротьбу.

Володимир Василенко, правознавець-міжнародник та автор першого проєкту Декларації про державний суверенітет, в інтерв'ю Українському тижню у 2018 сказав, що Росія, окрім збройної агресії проти України, розгорнула вже давно гуманітарну агресію[71]. Вона має 4 складники:

- мовно-культурна війна, яку Росія веде весь час проти України;
- інформаційно-пропагандистська війна;
- війна проти Української історичної пам'яті;
- конфесійна війна.

Після знищення всіх чотирьох складників Україна перестане існувати як держава, і, власне, в цих аспектах і лежить левова частка причин початку інтенсивної агресії Росії проти України. Справді, війна торкнулась усіх сфер, не оминаючи культурну складову та історичну пам'ять українців. Література в контексті цих подій встигла зробити найголовніше – зафіксувати всі події.

---

[71]Василенко В. Сайт суспільно-політичного українськомовного журналу "Український тиждень": Місія України – знищити московську імперію. Режим доступу: https://tyzhden.ua/misiia-ukrainy-znyshchyty-moskovsku-imperiiu/

Загалом у прозі українських комбатантів, які друкувались після 2014 року, надзвичайно мало рефлексій про початок російсько-української війни як явища виключно українського, уже незважаючи на світовий контекст. Ключове питання та свій варіант відповіді на нього, які гіпотетично могли би бути у цих текстах: “Чому ця війна розпочалась?”. Історики, журналісти, експерти мають свої відповіді, але чи має на це відповідь література, яку пишуть очевидці? Чи пропонують комбатанти свою візію причин цієї війни? Відповідь неоднозначна, оскільки з огляду літератури видно: вони фокусуються не на причинно-наслідкових зв’язках війни, а на живих і моментних рефлексіях. Їхня проза є ще одним літописом самовидців в історії української літератури, а ядро їхніх текстів – це точна оповідь із вкрапленням художности, яка, очевидно, що наближена до стилю nonfiction. Попри це вдалось виокремити, що уникати відповідей про причини російсько-української війни, глибокого усвідомлення протяжності боротьби України проти Росії неможливо, адже сама війна не почалась у 2014 році: екзистенційно вона тривала вже давно.

У воєнній прозі українських комбатантів є разюче усвідомлення, що війна почалась, і тепер життя розділиться на “до” і “після”, принаймні у фронтовиків. Майже немає відповідей на питання “чому”, є лише відчуття присутності “тут” і фіксування всього, що відбувається. Це було важливим на той момент: показати, що це вже трапилось і дороги назад немає, а думати “чому” потрібно було або до того, щоб не допустити; або вже опісля, щоб знову не повторити. Важливим автором-комбатантом у сучасній українській літературі є Борис Гуменюк, який брав активну участь у Революції Гідності в 24-й сотні, згодом добровольцем пішов на війну на сході України. Борис Гуменюк задовго до початку війни вже був письменником. До воєнних подій вийшли друком його книжки “Спосіб захисту” (1993), “Лук’янівка” (2005), “Острів” (2007), “Та, що прибула з неба” (2009). Уже в окопах написав ще поетичну збірку, яку так і назвав –

“Вірші з війни” (2014–15). У 2018 році у видавництві “ДІПА” виходить його повністю прозова збірка “100 новел про війну”, деякі із новел уже публікувались до того у збірці “14 друзів хунти” та у книзі “Блокпост”.

Літературознавиця і педагогиня Ніна Головченко зауважує у статті “Блокпост або формула успіху Бориса Гуменюка”: “Блокпост” належить до літератури нон-фікшн або ж літератури факту (англ. nonfiction) – особливого літературного жанру, де сюжетна лінія вибудовується винятково на реальних подіях з епізодичними вкрапленнями художнього вимислу, тому що вона засвідчує реальні події, є еклектичною за жанровою формою текстів (автобіографічні деталі, публіцистика, верлібр, вірші прозою, новели, образки, репліки тощо), але єдиною за темою, змістом, пафосом, формою наративу, світоглядом автора”[72]. Справді, у Бориса Гуменюка війна – живе явище як в поезії, так і в прозі. У збірці “100 новел про війну” сам герой на війні є живішим, ніж в усі інші часи: “Чого варте саме поняття “до війни”? До війни. Щось таке далеке. І ніяке. Мале. Без смаку. Безбарвне. Як сам тодішній ти”[73].

Ніна Герасименко, дослідниця творчости Бориса Гуменюка, пише, що у “Б. Гуменюка війна зображена передусім як випробування. Як шлях, де можна пізнати себе й інших. Отримати відповіді на безліч простих запитань, риторичних у мирні часи й життєво необхідних у воєнні (на кшталт: що таке відвага й зрада, страх і героїзм, свої й чужі українці тощо). І де всі щодня вчаться виживати, переживати й перемагати на сьогоденній неоголошеній війні[74]”. Його прозова збірка “100 новел про війну” складається із коротких оповідань, у центрі яких мінімум бою, але максимум особистих воєнних історій, які накладаються не тільки на теперішнє, але й минуле життя самого героя. У його новелах не знайдемо розгорнутих рефлексії щодо початків

[72]Гуменюк Б. “100 новел про війну”. ДІПА. К., 2018. с. 13.
[73]Головченко Н. “Блокпост” або Формула успіху Бориса Гуменюка. Режим доступу: http://ukrainka.org.ua/node/6655
[74]Герасименко Н. “Блокпост”: рядки, мов постріли. Слово і час. 2017. №2. с. 85.

війни, причин і наслідків, але є яскраві свідчення про війну як деформацію людського життя і власне психологічне переживання. Але це і доречно, оскільки осмислення причин і початків екзистенційного виміру російсько-української війни в роздумах свідомих людей настільки прозорі, що додаткових рефлексій не потребують, зокрема у новелах як жанрі короткої прози. У короткій формі викладу це зробити практично неможливо, сама новела передбачає лаконізм, мінімум персонажів, максимум несподіванки в кульмінації.

Лариса Горболіс, дослідниця творчости Бориса Гуменюка, називає його наратором, який добре володіє знаннями з історії, йому відомо про жорстокі етапи боротьби українців за свою свободу, незалежність, національну самобутність; його пам'ять міцно тримає сповнену жорстокості інформацію про колективізацію, голодомори, ГУЛАГ, політичні репресії, що наклали відбиток на спосіб думання, ціннісні орієнтири представника національно-культурного типу[75]. У новелі “Дивне відчуття” є окремі рядки про те, як сам автор ідентифікує росіян: “Ці істоти були запрограмовані на те, щоб, прикинувшись людьми, проникати в правдиві людські спільноти, поселятись всередину країни, роду, родини, особи, а, оселившись і відчувши себе як удома, із середини викрадати людей. У певному сенсі вони поводились, як вірус, паразитували на всьому живому, вижираючи душу до піщинки, а тіло до кісток”[76]. Власне, це те, що не потребує додаткових пояснень: росіяни завжди забирали чуже і творили власну історію на цьому, не культивуючи власного. У цій новелі серед інших автор намагається дати власну інтерпретацію росіянам, щоб зрозуміти природу їхнього

[75]Горболіс. Л. М. Герой-захисник у творчості Бориса Гуменюка: етнопсихологічний аспект. Доповідь на XI Оломоуцькому симпозіумі україністів «Україністика в новому тисячолітті: проблеми мови, літератури й культури», 2 грудня 2022 року, університет Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка). Режим доступу: https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/13636/1/Horbolis_Heroi-zakhysnyk.pdf
[76]Гуменюк Б. “100 новел про війну”. ДІПА. К., 2018. с. 42.

перебування на війні. Таким чином він підводить до того, що, окрім політичної заангажованості війни, ця війна має екзистенційний характер на життя: “У них ніколи не було ані власної правдивої культури, ані історії, ані мови, взагалі – нічого, через те вони повсяк тулились до чужого – крали, асимільовували, підминали під себе, – а потім видавали за своє. Вони виїдали людину, залишивши ширму, форму, зовнішню оболонку, щоб потім видати себе за цих занапащених людей”[77]. У новелі “Виносербія” автор торкається тригерного питання сходу і заходу України, де наголошує не лише на відмінності політичних вподобань, але й ідеологій загалом: “Тільки не чіпай совєтську власть…Ви, на Західній, її ненавиділи, ми тут її не любили, а для них вона була своя. А потім: ми за Чорновола – вони за Кравчука, ми за Кравчука – вони за Кучму, ми за Ющенка – вони за Януковича, вони за Януковича – ми за Юльку, – та від цієї каруселі в кого хош може голова закрутитись”[78]. Автор нівелює російські наративи про “бандерівців-західняків”, оскільки національність визначається не за географією, а за світоглядом. У шостій частині цієї новели Борис Гуменюк доводить, що герой-воїн в нього є носієм української національної культури, яка не ділиться на схід і захід, південь чи північ. Зокрема, у нього присутній глибинно-психологічний зв’язок із українською землею, яка багато настраждалась у минулому і зараз під небезпекою: “Поглянь на мене. Україна в моїх мозолях. Українська земля пов’їдалась в мої долоні – ми щодня двигаємо українську землю на своєму горбі. А коли вмираємо, то стаємо українською землею. Ця земля забирає нас до себе, але вона нас родить”[79].

Цей зв’язок і визначає характер українського патріотизму, осенсовлює боротьбу за землю, підсилює незаперечність єдності із землею.

---

[77]Там само. с. 42.
[78]Там само. с. 92.
[79]Там само. с. 101.

У новелі “Повернення землі” автор ще раз підтверджує важливість топосу землі у світогляді українців: “Він теж притискався до неї всім тілом, сподівався, що вона захистить його – бо до кого ще, як не до землі, було йому у цьому світі горнутися та притискатися? У цілому світі не було для солдата іншого прихистку, окрім цих стін, цього бліндажу, цієї землі, хоча, з іншого боку, солдат захищав її, окрім нього у неї не було іншого захисту, не було на кого сподіватися”[80]. Земля як предмет політичних та економічних битв, як ресурс і як чиста матеріальність не є об’єктом у новелах Гуменюка. У нього вона є однією із головних засадів морального духу, адже земля – це дім буття та традиційний образ життя: “Цілий світ сунув на них війною. Солдат розумів це, а мудра земля, може, й ні. Світ полював на них, кидав міни, ставив розтяжки, намагався зжити солдата і його землю із цієї землі, але солдат боровся за їхнє право за них обох і як міг давав рішучу відсіч”[81].

У його новелах присутнє усвідомлення себе на війні та свого внеску, опанування власних почуттів та емоцій. Відчутне почуття неповернення: неповернення не просто до свого дому, де хтось чекає, а до старого себе, яким герой був до війни. Це характерно для комбатантської чи ветеранської літератури, оскільки виявилось, що війна – це шлях ретрансформації себе. Солдат проживає лише життя, яке є на війні, а поза нею, якщо пощастить, – він мусить навчитись наново жити: “Усі пройшли випробування вогнем. Усі знаємо, що робити під час бою, але досі безпорадні, коли треба щось робити із собою, коли стикаємось із звичайним життя”[82]. У новелах Бориса Гуменюка відчутно, що війна не дає новий етап життя, вона розпочинає абсолютно інше життя, де вчишся жити, виживати чи жити зі смертю. Він пише, що не дозволяє собі розслаблятись і творити сентименти, але не

[80]Там само. с. 54.
[81]Там само. с. 54.
[82]Там само. с.13.

помічає, як сам це робить, роблячи себе м'якою людиною в письмі: "Щовечора я відкриваю портмоне і дивлюся на своїх дружину і доньок. Хвилину дивлюся і знову ховаю до кишені. Це все, що я можу собі дозволити. Мені ніколи. Не слід розслаблятися, втрачати концентрацію, марнувати час на сентименти. Треба гострити ножа, провірити амуніцію та зброю. Війна. За годину знову бій"[83]. Очевидно, що це і є відповіддю на питання морального духу автора і його причин перебування на фронті – захист своєї землі і сім'ї.

Ще один український письменник Артем Чех, якого у 2015 році мобілізували до війська, видав збірку новел "Точка нуль", у якій хоч нема виразних відповідей, але поставлено багато проблемних питань. "Точка нуль" – це щоденникові записи мобілізованого письменника, який занотовує все, що бачить на фронті, і пропускає все це через себе. Найголовніша риса цієї книги – чесність без патосу і війна без романтизації, точніше знайомство героя із війною. Чех пише, що "солдатам війна не цікава, ще менше вона їм потрібна. Так само, як і їхнім сім'ям, мешканцям Донбасу, перехожим у великих містах, таксистам у провінційних містечках, хліборобам на Херсонщині, рибалкам на Одещині, вівчарям на полонинах, енергетикам із Рівного, учителям із Ніжина, черкаським хімікам... Але ж комусь ця війна цікава? А головне, комусь вона потрібна (курсив мій. — Я. Ц.)? "[84]. Відповіді (кому вона потрібна) він не дає, як і не каже, кому війна цікава, бо навіть солдати від неї не в захваті. Ніна Головченко слушно зауважує: "Йому не випало пекло Іловайського котла чи Донецького аеропорту, за умов хронічного «мінського перемир'я», стоячи на посту, він більше думав не про те, як уразити / дістати ворога, а заглиблювався у свої відчуття / враження / емоції / думки, намагаючись виписати «автопортрет митця на війні» – здійснити об'єктивний аналіз власних суб'єктивних

[83]Там само. с. 40.
[84]Чех А. Точка нуль : збірка есеїв. Артем Чех. Харків. : Віват, 2018. с. 45.

переживань війни”[85]. Справді, есеї Артем Чеха – це щоденник його відчуттів, почуттів, роздумів та емоційних випробувань. Про це він і сам пише, що намагається аналізувати своє перебування на фронті і те, чому це важливо для нього на той час. Здавалось би, успішний молодий письменник, якому ще нема тридцяти, тепер опиняється на фронті, де ілюзії цілковито порушуються: “Чувак, – злюся сам на себе, – ти ж так цього хотів! Ти ж хотів усіх цих ігор у майора Пейна та Алена Лефевра, тренувань і муштри до безпам’ятства, війни до перемоги й повернення з війни славним воїном? Хотів стати одним із них? Хотів спробувати на смак свій істинний патріотизм? Тож звикай, пристосовуйся. Або ламай усе до біса! ”[86]. Він намагається розібратись не лише у своїх почуттях, але й знайти відповідь на питання: чому ті, хто біля нього, на фронті і чому він сам тут? Що криється за вибором бути на фронті?

В есеї “Тут” автор знову торкається до дотичного питання, даючи лише часткову відповідь, очевидно, що на той час чіткої не існує: “Безсумнівно, війна нестерпно набридла всім. І тим, хто відстояв по вісім – дев’ять місяців під обстрілами, і тим, хто лише заступає на бойове чергування. Але готові стояти стільки, скільки буде необхідно (головне, розібратися – необхідно для кого) ”[87]. Найважливіший наратив, який слабко проявляється у прозі початків російсько-української війни: для кого стоїть воїн на нулі? Чех пише, що точно не стоїть на позиціях заради президента чи комбата, а тому що інакше робити не може. В есеї “Нічна варта” автор без жодного героїзму та патосу, захмарної мети чи патріотизму зізнається, що він і його побратими перебувають на фронті, щоб не впустити ворога

---

[85]Головченко Н.І. Жанрово-стильові модифікації сучасної української документальної літератури про Євромайдан та Антитерористичну операцію (АТО). Літературний процес: методологія, імена, тенденції: зб. наук. праць. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. Вип. 15. с. 31.
[86]Чех А. Точка нуль : збірка есеїв. Артем Чех. Харків. : Віват, 2018. с. 19.
[87]Там само. с. 78.

далі: “Ми тут, щоб не пустити далі. Не так важливо кого: місцевих трактористів чи спеців із РФ. Вони зі зброєю, а отже, нічого, крім руйнування, не несуть…усі вони стоять заради того, щоб не пропустити”[88]. Ернст Юнгер, пишучи про фронтові переживання, також наголосив на тому, що на фронті мало хто задумується про вищі категорії і матерії. Так він відповідає на питання, що змушує людину бути і залишатись на фронті – окрім обов’язку: “Тоді, напевно, це Батьківщина, почуття честі та обов’язку у того, хто йде вперед? Та якщо зараз, саме зараз, коли нас, наче ліс вогняних пальм, оточують розриви гранат, хтось захотів би звернутись до нас із цими словами – у відповідь він отримав би тільки грубу лайку. Тут немає місця для піднесення, тут є робота, яку виконують майже несвідомо, тож вона має майже тваринний характер”[89].

Теж саме Артем Чех пише про самоусвідомлення на війні, свою приналежність до буття на фронті: “Хоча, мабуть, багато хто усвідомлює, що далеко не все від нас залежить. А дехто, я впевнений, узагалі нічого не усвідомлює, навіть свого внеску в цю справу”[90]. Ця рефлекторна свідомість, можливо, і є ключовим чинником, який спільний для більшости прози українських комбатантів – усвідомлення себе, своїх дій, а в деяких випадках – переоцінки власних вчинків чи цілого життя загалом. “Кожен день, коли я ще дихаю, – це дарунок, великий, божественний, незаслужений подарунок, яким потрібно насолоджуватися, довгими та п’янкими ковтками, немов дорогим вином… Цим ми завдячуємо війні, цій потребі зануритись у життя кожною фіброю нашого єства, аби схопити його у всій повноті та розкоші. Заради цього й потрібно спізнати розпад смерті, адже лише той, хто спізнав ніч, може справді цінувати світло”[91], – пише Ернст

[88]Там само. с. 99.
[89]Ернст Юнґер. Війна як внутрішнє переживанн. К.: Стилет і стилос, 2022. с. 113.
[90]Чех А. Точка нуль : збірка есеїв. Артем Чех. Харків. : Віват, 2018. с. 99.
[91]Ернст Юнґер. Війна як внутрішнє переживанн. К.: Стилет і стилос, 2022. с. 80.

Юнгер. Критична точка завжди штовхає до роздумів і переосмислення, а найближча межа до смерті завжди є найкоротшим шляхом жаги до життя.

У деяких есеях Артем Чех намагається спрогнозувати візію майбутнього, але його не стільки цікавить майбутнє, скільки те, як теперішнє буде безпосередньо впливати на нього. В есеї "Таких не люблять в армії" він намагається охарактерезувати стан війни і обдумати причини застою: "Східна жуйка ще довго жуватиметься, з кожною хвилею мобілізації якість військових юнітів, як і рівень вмотивованості, зменшується. Останній рік війни показав, що із цим виникають серйозні складнощі. Більшість мобілізованих, сидячи в болотах і посадках, у випалених сонцем преріях Донбасу та на кримських солончаках, не зовсім розуміють мети. Якщо звільняти Донбас, то дайте команду, якщо сидіти і гнити в землянках, то платіть більше, якщо прилітає на голову, то хоча б скажіть, за що. Проблема з мотивацією йде від командування, яке рідко спілкується з особовим складом, мало знає їхні проблеми, а якщо й знає, то нарочито не помічає їх"[92].

Автор зауважує, що мало бійців на той час усвідомлювали себе частиною чогось великого, яке рухається, як один механізм. Артем Чех акцентує на тому, що його моральні сили і моральні сили побратимів були самостійними, але не колективними. Кожен намагався по-своєму осмислювати своє перебування тут або взагалі цього не робити. Клаузевіц також торкався засад морального духу, стверджуючи, що "воєнна діяльність ніколи не буває спрямована тільки проти матерії, а завжди ще й проти моральних сил, які підносять дух цієї матерії; відокремити їх одне від одного неможливо"[93]. Багато із них втрачали мотивацію або взагалі її не мали через "совкове" і застаріле керівництво або неусвідомлення самого себе та своєї ідентичности в цій війні. Френсіс Фукуяма, американський

[92]Чех А. Точка нуль : збірка есеїв. Артем Чех. Харків. : Віват, 2018. с. 147.
[93]Клаузевіц К. Природа війни. Харків. Видавництво «Віват». 2018. 87.

філософ, політичний економіст і публіцист японського походження, у своїй книзі “Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості” дослідив поняття ідентичності. Він спирається на те, що “Внутрішнє «я» – основа людської гідності, однак природа цієї гідності непостійна і трансформувалася з плином часу. У багатьох давніх культурах гідність мають лише деякі люди: часто це воїни, готові ризикувати життям у бою. В інших суспільствах гідність – невід’ємна риса кожної людини, що ґрунтується на її внутрішній цінності як індивіда, наділеного суб’єктністю. А в інших випадках гідність зумовлена належністю до великої групи зі спільною пам’яттю і досвідом”[94]. Власне українці і належать до останньої групи, які у власній історії мають досвід боротьби із тим самим ворогом, але річ у тім, що більшість керівництва солдатів – молодих і натхненних – є носіями пострадянського світогляду, що відображається на способах керування армією. Артем Чех в есеї “Летаргія” про це пише так: “І всі ж ніби за одну ідею, усі заради однієї мети, але крайнім однаково виявляється простий солдат. А головнокомандувачем усього цього карнавалу є його величність Совок. Справа тут не в конкретних прізвищах, тут уся система – абатство, ущент заражене гонореєю: починаючи від дикого й неприборканого бюрократизму з чітко зазначеними й прописаними на паперах «місцями розряджання зброї», закінчуючи візитами офіцерів із сектора або комбригів, для яких на одній суміжній позиції навіть доріжки посипали піском”[95].

Совковий менталітет є тягарем, який так чи інакше відображається в армії. Валерій Ананьєв у своїй дебютній книзі “Сліди на дорозі” також яскраво розкрив “доцивілізаційний” чинник в армії ще у довоєнний час: “Вас сюди ніхто не кликав. І саме ви тут нахер не потрібні. На ваше місце

---

[94]Фукуяма Френсіс. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Тетяна Сахно. К.: Наш формат, 2020. с. 24.
[95]Чех А. Точка нуль : збірка есеїв. Артем Чех. Харків. : Віват, 2018. с. 163.

за дармовими грошима черга у військкоматах. Тому, якщо хтось порушуватиме дисципліну, поїде на хуй додому. Жити з мамашею. Всім зрозуміло? Якщо побачу хоча б одну мавпу, яка сцить десь на території... відчуєте весь тягар військової служби[96]". Тому зрозуміло, чому ця тема стає тригерною для молодих людей, які перебувають на службі, пишучи про це у своїх творах. Сам Валерій Ананьєв проходить шлях розуміння цієї війни через процес самоідентифікації. Оксана Пухонська слушно зауважує, що все, що описує автор у тексті, є докладною ілюстрацією суспільно-політичних та почасти історичних проблем українського соціуму, які особливо загострилися у процесі війни[97].

Важливим жіночим голосом в контексті сучасної української літератури про війну є Валерія Бурлакова. Вона добровільно пішла на фронт, покинувши журналістику. Її дебютна книга "Життя P.S." – це щоденникові нотатки, які вона написала після втрати коханого на війні, із яким там і познайомилась. Хоч загалом вся книга має цілком інший ракурс, про що йтиметься у наступному підрозділі, у початковій частині твору "Замість передмови" авторка звертає увагу й на поставлені попередньо питання: про що ця війна, кому вона потрібна, а також чому вона та інші на фронті. Валерія впевнена, що раціональне – це не те, чим керується людина, йдучи на фронт. Цими людьми керує почуття, яке в українському випадку вказує на національну тяглість і "поклик предків": "...кожен бій на Донбасі точиться не тільки за чергове село, але й за споконвічну фортецю українського духу. За ту саму, яку боронили, всупереч всьому, герої Крут. За яку помирали холодноярці. Яку й у безнадійних, здавалось б, п'ятдесятих відмовлялись здавати бійці УПА. Йшли не розумом, але, можливо,

[96]Ананьєв В. Сліди на дорозі. 3-тє видання. 2019. с. 63
[97]Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі / Оксана Пухонська – Брустури: Дискурсус, 2022. с. 82.

пам’яттю крові усвідомлюючи, в чому є сенс діяти всупереч всепоглинаючій інколи безнадії…”[98].

Валерія Бурлакова порушує цілу низку гострих проблем, які стосуються і фронту, і суспільства загалом. Наприклад, алкоголізм та подвійні стандарти в армії, непрофесійну логістику українського війська і, як наслідок, невчасне забезпечення бійців продуктами. Також вона наголошує на проблемі посад для жінок-військовослужбовців у війську. Та попри все – це не становить основного посилу перебування на фронті, як про це пише авторка: “Усе це не надихає на боротьбу. Але, водночас, все це й не має до неї жодного стосунку. Бо десь там, на ламаних лініях вогню, у Пісках чи під Донецьким аеропортом – ми захищаємо не дупи штабних полковників, не цукерні біля метро, не в’язниці, за гратами яких сидять вже сотні наших побратимів і не будинки тих, хто втік від війни… А – вже просочену кров’ю найкращих землю Донбаса”[99].

Сама авторка вже пізніше в інтерв’ю додає, що пише заради пам’яті: “Раніше я вірила, що мої тексти щось змінять. Зараз я цього не прагну, принаймні те, що я роблю в останні роки має іншу мету. Я хочу зберегти пам'ять. Пам'ять про людей, живих та мертвих, які пройшли війну[100]”.

У прозі українських комбатантів мало розмірковувань про політично-економічні причини війни, а історичних причин автори майже не торкаються. Це здається очевидно для тих, хто прийшов добровольцем: він захищає свою землю від ворога, який століттями нищив його землю, або став на захист своєї сім’ї. З одного боку, щоб явити розлогі розмірковування при причинно-наслідкові зв’язки війни потрібна велика форма твору, а тексти комбатантів – короткі. Борис Гуменюк вдало зауважує, що “її треба просто фіксувати, десь додаючи певної художньої і жанрової форми, але

[98]Бурлакова В. “Життя P.S.” / Валерія Бурлакова. К. : Софія, 2018. с. 6.
[99]Там само. с. 5.
[100]Бурлакова В. Сайт проєкту “30 незалежних”: Валерія Бурлакова. Режим доступу: https://independent30.ui.org.ua/valeriiaburlakova_ua

короткої. Бо стан війни не налаштовує на розлогий формат. Тут треба встигнути розпочати і завершити текст, поки живий”[101]. З іншого боку, автори-комбатанти здебільшого зосереджуються на фіксації свого власного досвіду, який пов’язаний із перебуванням на фронті та рутинними справами, до яких треба звикати і які подекуди вражають більше, ніж сама війна. Ядро їхньої прози – внутрішні переживання і зміни героїв, адже головні персонажі – самі автори. Для українців, починаючи від 2014 року, війна стала новим явищем для випробування, тому тексти українських комбатантів допомогли побачити фронт “ніби власними очима”, зрозуміти, які проблеми є там, та що переживають герої, перебуваючи на війні.

2.2. Наратив людських почуттів та емоційних станів на війні

“Кожне потрясіння фундаменту культури вивільнює різкий вибух чуттєвості. Нерв життя, доти ізольований та пом’якшений усіма засторогами, які тільки може накласти суспільство, раптово стає оголеним”[102], – пише Ернст Юнгер. Справді, війна оголює всі почуття, хто здатен їх прожити, у кого є на це час і можливість. Свідченням цього є література очевидців війни, серед текстів яких неодноразово домінує чинник почуттів, які вони намагаються відтворити, пояснити, описати.

У попередньому підрозділі вже була згадка про книгу “Життя P.S.” авторки Валерії Бурлакової, саме цей текст є яскравим прикладом того, як почуття на війні можуть відбиватись у літературі. До війни Валерія була журналісткою, після початку збройної агресії Росії – стала воїном. “Життя P.S.” – це книга-щоденник у прямомі сенсі, яку авторка написала після загибелі свого коханого на фронті. Як стверджує Яніна Кулінська,

---

[101]Головченко Н. Поезія у прозі як один із жанрових пріоритетів письменника Бориса Гуменюка. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Збірник наукових праць. Філологічні науки (літературознавство). 2017. 2(20). Режим доступу: http://surl.li/llbtc

[102]Ернст Юнґер. Війна як внутрішнє переживанн. К.: Стилет і стилос, 2022. с. 44.

літературознавиця, яка досліджувала жіночі воєнні щоденники[103]: цей щоденник – це зразок щоденника-сповіді з єдиною функцією, а саме психотерапевтичною. Про це говорить і сама авторка: “Сьогодні приходив Семен Глузман. Порадив не слухати нікого. Не вивертати себе навиворіт ані перед ним, ані перед мамою, ані перед будь-яким іншим. І – писати, якщо пишеться…”[104]. Валерія намагається боротись із почуттям болю, пишучи свою книгу-щоденник, щоб ще раз прожити і відчути любов, яку вона описує. Віктор Франкл, австрійський психіатр, психотерапевт і філософ єврейського походження, у книзі “Людина у пошуках справжнього сенсу” стверджував, що людина може відчути повноту буття лише, пригадуючи образ коханої у стані цілковитого спустошення, коли не може виявити себе в корисних діях, коли її єдине досягнення полягає в тому, щоб гідно нести свої страждання[105]. Оксана Пухонська також досліджувала книгу-щоденник, де вдало закцентувала, що форма щоденника стала безконтактною сповіддю, яка дала змогу уникнути ізоляції суспільства: “Травма війни, як і травма втрати близької людини, стає тим більшою, чим глибше героїня усвідомлює існування чималої дистанції поміж соціумом, що імітує розуміння війни, насправді всіляко відмежовуючись від неї, і власне тими, хто безпосередньо її досвідчив”[106].

Помітно, що поряд із коханням, яке є основним почуттям у цьому тексті, стоїть також вдячність за пережите і біль за ще не прожите. Кохання, яке народилась на війні між героїнею Лєрою і її коханим на позивний Морячок, і його втрата спричинили ретроспективне переживання. Яніна Кулінська також говорить про те, що у цьому щоденнику переважають два

---

[103]Кулінська Я. Народжені бути воїнами: до питання жіночих воєнних щоденників Закарпатські філологічні студії. 2021. вип. № 16. с. 296.
[104]Бурлакова В. “Життя P.S.” / Валерія Бурлакова. К. : Софія, 2018. с. 74.
[105]Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Харків : КСД, 2016. с. 53.
[106]Пухонська О. Літературний щоденник як спроба автотерапії травми війни (за книгою “Життя P.S.” Валерії Бурлакової). / Studia Ucrainica Varsoviensia. Warszawa, 2020. с. 218.

почуття – любов і біль. У центрі стоїть кохання, яке стало причиною і наслідком усього, що сталось. Саме це почуття стало і визначальним фактором зовнішньої форми твору, а також повпливало на розвиток психологічного сюжету. Початкова нотатка щоденника – 30 січня – дата загибелі Морячка. Відлік приватної історії починається зі смерті коханого. Не дивно, що зі смерті щось починається, бо історія та релігія дала для цього достатньо прикладів. Авторка сама це зауважує наприкінці передмови, що кожен день – не що інше, як перемотування в голові моментів з життя «до», фіксування того, що запам‘яталось найбільше, і того, що може витримати папір або допис у Фейсбуці: “Але смерть – не завжди кінець. Інколи з неї можна почати”[107]. Закінчення щоденника – 9 березня, а це означає, що минуло сорок днів, поки Лєра говорила до ще не знайденої спокою душі Морячка. Валерія Бурлакова в інтерв’ю каже, що “Коли на шахті Бутівка загинув мій коханий, побратими вирішили, що мене потрібно підтримати. Я просто хотіла побути сама, але такої змоги не було. Щоб втекти від усіх цих розмов та співчуття, я стала писати йому листа у телефоні. Зрештою, саме це стало порятунком. Писати коханому я почала щодня — пригадуючи те, що було раніше, розповідаючи про те, що відбувається тепер. Я розуміла, що не можна довіку писати мертвій людині, тому одразу обмежила себе: писатиму сорок днів. Ці листи згодом стали книгою “Життя P.S.”[108]. Оскільки авторка зазначила, що перші шість текстів вона публікувала на сторінці в соцмережі, це однозначно повпливало на сам виклад емоційності. Тепер із її щоденником ознайомиться не закрите людей – її друзів із Фейсбуку, а читачі, які знайдуть книжку або в інтернеті, або на книжковій полиці.

Загострене почуття любові, яке у цьому тексті межує із болем,

---

[107]Бурлакова В. “Життя P.S.” / Валерія Бурлакова. К. : Софія, 2018. с. 10.
[108]Бурлакова В. Сайт проєкту “30 незалежних”: Валерія Бурлакова. Режим доступу: https://independent30.ui.org.ua/valeriiaburlakova_ua

перетворюється на страждання, адже “Життя P.S.” – про особисту людську втрату. Втрату коханої людини на війні, бачення його відірваних кінцівок, сидіння в моргу в його закривавленій куртці, поїздка у 1000 кілометрів в авто з його труною. Такі натуралістичні моменти не є елементами сюжету, адже автори-комбатанти перш за все фокусуються на відтворенні реального, а не створенні художнього. Тут навіть не йдеться про художнє переосмислення війни, бо ця книга – свого роду експеримент, який уже потім може стати частиною літератури.

Валерія Бурлакова могла стати авторкою виграшного сюжету для читачів масової літератури про війну і кохання. Проте авторці не потрібно черпати сюжет звідкись: через те, що текст має автобіографічне підґрунтя, він сильніше емоційно наповнений. Валерія Бурлакова черпає його із власного життя, таким чином додаючи історію Лєри і Морячка до суспільного та культурного досвіду втрати і травми. Своїм щоденником вона дає змогу не лише собі, але й читачам у тих самих обставинах переживати свій біль і проговорити його, шукаючи методи боротьби із травмою після смерті близької людини.

Чи відчуває героїня щоденника ненависть, окрім болю, любові, страждання? Видається, у цьому щоденнику на це місця не відведено. Авторка спорадично згадує і звинувачує тих, через кого загинув Морячок, бо ядро щоденника – фіксація спогадів їхнього щасливого життя та приглушення травми за втратою. Здається, Лєра звинувачує у смерті все, що існує у світі, а особливо – війну як явище: “Слава Україні… Я вигукувала це сотні разів, і не раз як востаннє. Але коли ховали саме тебе – від цих слів на мить стало тоскно. Що мені та Україна? Що мені той Донбас? Мені потрібен ти… Краще б ми взагалі жили у якійсь іншій державі – але жили б. Так за одну хвилину без бою здаєш позиції”[109]. Біль через втрату на

[109]Бурлакова В. “Життя P.S.” / Валерія Бурлакова. К. : Софія, 2018. с. 99.

якийсь час викривлює бачення того, що відбувається. Адже у розділі “Замість передмови” авторка сама наголосила на історичній тяглості війни та поклику предків стояти за справедливість. Проте на загал – не зрозуміло достеменно, хто ворог і хто головний винуватець скоєного. Цей щоденник є зразком тексту про війну як явища колективного, яке існує в різних країнах та епохах, адже війна – це втрати і переживання їх.

У романі Умберто Еко “Ім’я троянди” головний герой Вільгельм Баскервільський сказав, що “мавпи не сміються, сміх властивий людині, він є знаменням її розумної природи[110]”. Власне, це завжди і відрізняло українців з-поміж інших націй: знаходити ментальний порятунок у гуморі під час кризових ситуацій. Філософію сміху та гумору українців досліджували протягом десятиліть, починаючи від “Енеїди” Івана Котляревського. Зараз цей аспект розширився, і гумор, та іронія стали ще одним методом проживання стану шоку та болю під час війни.

Важливим текстом у контексті гумористичної прози можна вважати збірник польових історій із фронту Дмитра Степаненка “Фронтовий щоденник”. Уперше надрукований у 2016 році – саме тоді, коли всі активні бої вже вщухли. Сам автор називає його зразком “окопної” літератури, де колоритно та іронічно описані будні українських героїв. За жанром ці короткі історії не є ні оповіданнями, ні новелами. Можна ствердити, що це шкіци, тобто літературні замальовки, але сам автор називає їх історіями. Справді, це історії у формі діалогу, основним елементом яких є іронічний компонент. Самі історії не пов’язані між собою, але розташовані у хронологічному порядку, яких пов’язує спільна домінанта локації: “Навчальний центр”, “АТО”, “Восьмий блокпост”, “Корівники”, “Дебальцівський плацдарм”, “Виїзди”, “Спостережний пост”, “Четверта хвиля”, “Вдома”. Часом, ці історії нагадують розширені анекдоти. Хоч

[110]Еко У. Ім’я рози. Харків : Фоліо. 2006. с. 155.

анекдот – це жанр фольклорної оповіді, але спільність із цими історіями є у дотепній кінцівці, яка характерна для цього жанру.

Іронію, гумор чи сарказм автор знаходить у всьому, що з ним відбувається: в історії "Тепловізор" один комбатанат, який виявився надто довірливим, на першу армійську зарплату купив смартфон, намагаючись на нього завантажити тепловізор: "Порийся в мережі, пошукай програмку тепловізора і скачай собі на телефон. Ти уяви, тепловізор понад 60 000 гривень коштує, а ти зможеш на халяву користуватись. Це ж який бонус на війні!"[111]. В історії "Шаман" автор розповідає про те, як четверо бійців потрапили на блокпост іншого батальйону, де було абсолютно інше життя: "Повно їжі, одягу, боєприпасів, спорядження. Відсутність дурнуватих командирів. Ясна річ, повертатися ніхто не хотів"[112]. Комбатант на позивний Шаман сказав, що може почаклувати, щоб вони всі тут залишились. "Через пів години посеред кухні пролунав вибух. Командир клапану Будильник загинув, а Слон, Бобік і Домовий наловили осколків і поїхали по госпіталях…Через два місяці один із присутніх на чаклуванні загинув. Піво не вилазив з госпіталів через різні болячки. Ще через місяць загинув другий наш побратим. А Орлику і Шаману так зірвало дах, що вони вирішили залишитися в армії на контракт"[113], – пише автор. Так всі бійці залишилась там, тобто загинули.

Дмитро Степаненко використовує прийом гумору, щоб полегшити усвідомлення від постійних втрат на фронті, залучаючи ті компоненти, які здаються недоречними. Закінчується історія реченням: "От і не вір після цього в містику"[114], яка перетягує на себе всю відповідальність за смерті та вбивства. Використовуючи гумор та іронію у прозі про війну, автор залучає

---

[111]Степаненко Д. Окопні історії: фронтовий щоденник / Дмитро Степаненко. Вид. 2-ге., допов. Кропивницький : "Імекс-ЛТД", 2020. с. 8.
[112]Там само. с. 14.
[113]Там само с. 15.
[114]Там само.

їх як механізми прихованого підсвідомого управління. З одного боку, це полегшує сприйняття того, що відбувається. З іншого боку, інколи комізм межує із несприйняттям, бо як можна жартувати, коли пишеш про смерть? Це і є ключовим фактором появи воєнних текстів із суттєвими елементами комічного у літературі, зокрема в українській про російсько-українську війну.

Відомі філософи минулого, зокрема Платон, Гоббс чи Кант, згадували про сміх чи гумор у кількох абзацах у контексті роздумів на іншу тему[115]. Геґель вказував на те, що гумор розкриває духовні цінності людини і вимагає від неї глибини та багатства духу. Він є сукупністю суб'єктивних вигадок, миттєвих думок, незвичайних способів, що зрештою викликає сміх[116]. Проте у межах багатостолітніх філософських дослідів виділяють три основні підходи до вивчення категорії комічного: теорію переваги, теорію розрядки та теорію невідповідності[117]. Об'єктом вивчення перших двох теорій є сміх, останньої — гумор. Відповідно до теорії невідповідності, смішним є те, що не відповідає нашим очікуваннями від ситуації. Дмитро Степаненко використовує форми комічного у своїй збірці не для насмішки, глузування чи почуття "вищості над кимось". Гумором, іронією, сарказмом він підіймається над ситуацією, так він проживає критичні для нього та побратимів ситуації, а для читачів це стає порушенням очікувань у їхній свідомості про фронтову літературу. З одного боку, таке співвідношення невідповідностей: страх, постріли, бої, втрати, смерть поряд із гумором і сміхом — призводять до абсурду чи когнітивного дисонансу. З іншого боку, це можна розглядати як психотерапевтичний засіб, що для самого автора,

---

[115]Жугай В. Теорії гумору в філософському, психологічному та лінгвістичному дискурсі. Актуальні питання гуманітарних наук. 2021. вип. №37. Том 1. с. 137.

[116]Піддячий В. Філософське осмислення почуттів прекрасного, піднесеного та комічного. Теорія та методика управління освітою. 2012. вип.№9. с. 12. Режим доступу: file:///Users/user/Downloads/ttmuo_2012_9_33.pdf

[117]Чорновол-Ткаченко О. До вивчення гумору у політичному дискурсі. Вісник ХНУ. 2010. вип. № 928. с. 75-79.

так і для читачів. Гумор можна розглядати також як засіб самозахисту, що також говорив Віктор Франкл, перебуваючи в Освенцимі: “Гумор був ще однією зброєю душі, що боролася за самозбереження. Добре відомо, що гумор, більше ніж будь-яка інша риса людського створіння, здатен подолати відчуженість і дозволяє піднятися над будь-якою ситуацією, навіть якщо це триває кілька хвилин”[118].

Попри значну перевагу гумору в цілій збірці, спорадично автор додає туди низку розважливих історій, які врівноважують сукупність зібраних текстів. До прикладу, в історії “Сьогодні” автор роздумує над короткотривалістю життя, страхом, втратами на війні. Після усвідомлення, що в якийсь день хтось може не повернутись із фронту, воїни “...повністю адаптувалися до війни, стали її частиною. Або війна стала частиною нас. Далі все пішло рівно й спокійно. Можна жити. Попустило не тоді, коли переборювали страх чи звикали до втрат, а тоді, коли прийняли власну тимчасовість”[119]. Поняття страху і сміху також між собою перетинаються, адже перше часто намагаються подолати за допомогою другого. Герой роману Умберто Еко “Ім’я рози” Хорхе Бургоський казав, що “Сміх – се недолугість, зіпсуття, недосконалість нашої плоті. Се розвага для селянина, попуск для пияка… Сміх зостається річчю нікчемною, потіхою для посполитих, простацькою тайною для підлого люду… Сміх визволяє посполитого від страху перед дияволом, бо на празнику дурнів диявол теж постає убогим і дурним, отже, негрізним. Сміх дає простолюдцеві забути на якийсь час про страх. А закон примушує підкорятися собі саме через страх, і правдивим ім’ям його є острах Божий”[120].

Попри важливість літератури авторів-комбатантів як інформативного джерела подій війни, це також зразок фіксації того, як народжуються,

---

[118]Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Харків : КСД, 2016. с. 59.
[119]Степаненко Д. Окопні історії: фронтовий щоденник / Дмитро Степаненко. Вид. 2-ге., допов. Кропивницький : “Імекс-ЛТД”, 2020. с. 115.
[120]Еко У. Ім’я рози. Харків : Фоліо. 2006. с. 512.

трансформуються або вмирають людські почуття. Емоційні стани, які переживають письменники та їхні побратими, засвідчені в їхніх текстах: страждання через втрату, віра попри страх, любов, незважаючи на смерть. Гумор від автора і сміх від читача стають “рятівними” засобами проживання війни та полегшення того, що відбувається.

2.3. Наратив Бога та релігійний контекст

У сучасному суспільстві, яке живе під час війни тривалий час, з’являються нові герої в людських обрисах: вони одягнені у піксельну форму, а звитяжці минулого інколи починають ставати неактуальними або малопотрібними. Віру в Збройні сили України називають “новою релігією”, а власне комбатантів – тими, на кого і за кого треба молитись. Очевидно, що це порівняння залишається на рівні стилістичної фігури, яка базується лише на перенесенні і зіставленні певних ознак, але аж ніяк не на підміні понять. Підміна Бога людьми є небезпечною, бо часто може призвести до втрати моральних орієнтирів.

Бог є невід’ємною частиною будь-якого людського випробування, незалежно від релігії, конфесії, віри чи її відсутності тощо. Віктор Москалець, доктор психологічних наук, досліджуючи віру в Бога, марновірство, обереги учасників бойових дій на Донбасі та аналізуючи віру крізь призму війни, дійшов висновку, що у бойовій обстановці віра тих, хто вірить, посилюється; індиферентні до релігії, агностики і принаймні переважна більшість атеїстів з більш-менш щирою вірою молять Бога (Ісуса, Аллаха, Яхве), Матір Божу, ангелів-охоронців, святих заступників, які мають вберегти їх від загибелі й каліцтва. Після демобілізації релігійна віра приблизно трьох чвертей ветеранів воєн зміцнюється і стабілізується. Приблизно чверть з них зневірюються, деякі стають атеїстами через

пережиті на війні жахіття, яких Бог, мовляв, не мав би допускати, якщо б він був, любив людей і дбав про них[121].

Незважаючи на те, можна довести існування Бога чи ні, віра має цілющий ефект на людську психіку, а отже – на людські стосунки та взаємини. Маючи духовну віру, людина легше знаходить істинний шлях до істинного живого знання, до істинного та абсолютного сенсу. Савчин Мирослав, доктор психологічних наук, стверджує: "Якщо віра зникає, перестає існувати, на її місці постає лише емпіричне знання. Духовна віра допомагає розв'язувати нескінченну проблематику життя, осмислювати його, долати відчай і страх, нігілістичні настрої, переосмислювати страждання"[122]. Говорити про віру в Бога та релігію під час війни складно, адже її можна розглядати із кількох перспектив. Наприклад, із точки зору цивільного і військового. До того ж, війна часто накладає подвійний ефект: ще сильнішої віри або ще більшої зневіри. Ці поняття в літературі постають різними: традиційними, сучасними, трансформованими, викривленими, тобто такими, якими їх бачить сам автор і обставини, в які він їх вміщує. Зважаючи на український контекст, це динамічніше проявляється в поезії від 2014 року, зокрема у віршах Олени Герасим'юк, Мар'яни Савки, Маріанни Кіяновської, Галини Крук, Марини Пономаренко, Артура Дроня, Дмитра Довбуша тощо.

У прозі українських комбатантів тема Бога та релігії на війні є спорадичною. Автори не вдаються до прямих рефлексій над своєю вірою і підсиленням духу завдяки їй, але кожне звернення до Бога чи наголошенні на вірі є свідченням того, що вони присутні як в житті комбатантів, а відтак відображені в їхній літературі.

---

[121]Москалець В. П., Синяк І. Віра в Бога, марновірство, обереги учасників бойових дій у Донбасі : Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології. Харків, 2017. с. 140.
[122]Там само. с. 30.

До прикладу, у збірці Бориса Гуменюка “100 новел про війну” у новелі “Довбуш” є вставлена поезія, де автор порівнює кров поранених чи бійців, які загинули, із Господньою кров’ю. Сакральне порівняння не творить жодної підміни людина-Бог, а наголошує на божественному в людині. Природний дух є частиною людської ідентичності, є божественною присутністю і божественним елементом у людині, а особливо в героях, які на подобі Ісуса Христа віддали своє життя за інших. Вони захищали Донеччину:

... ми вже частина цієї землі
й без тебе важко
ще нам замало цієї війни
і Великодня
пролилась кров на донецькі Піски
мов кров Господня[123].

Елемент захисту “дому” є наскрізним у літературі про російсько-українську війну. Зокрема, у новелі “Давид” Борис Гуменюк переповідає історію побратима Андрія на позивний Давид, який передчував свою смерть. Автор пише, що “просто війна не обрала спершу цей дім, перед тим як прийти у твій. Так їй забаглося. Щоб вона не дісталася до твого, ти покинув свій і прийшов боронити цей. Тому зараз у цьому – ваш батальйонний штаб, а не у домі твоїх батьків”[124]. Давид мав передчуття, яке було пов’язане не зі страхом смерті, а з приготуванням до неї. Він умився, вбрався в чисте і прощався зі своєю сім’єю, яку бачив на фотокартках. Потім він довго молився: “Солдати так не моляться. Так моляться за солдатів. Кохані, матері. Але це – інше. Це теж було незвично. Він наче сповідався”[125]. Таке смиренне сприйняття невідворотного свідчить про

[123]Гуменюк Б. “100 новел про війну”. ДІПА. К., 2018. с. 15.
[124]Там само. с. 24.
[125]Там само. с. 24.

дійсний зв'язок між позивним та його діями. Цар Давид вірив та розумів, що все, що в нього є – від Бога. Його серце наповнене вдячністю і любов'ю до Нього. Так само Андрій, який, можливо, і передчував те, що неспроможний подолати смерть, відкинув тривожність і очікував свій останній бій у стані спокою. Борис Гуменюк у цій новелі пише, що "на війні усі моляться. Навіть атеїсти. Принаймні тут набагато частіше, аніж у цивільному житті. Але з цим криються від інших. Ну, хіба капелан який нагодиться для колективної молитви, тоді вже. Для одних це інтимний процес, іншим – ніяково. Андрій не хотів критися. Він був свідомий усього, що робив"[126].

Дослідник теми віри в Бога на війні, про якого вже згадувалось, Віктор Москалець стверджує, що від 2014 року вже проводились дослідження ставлення комбатантів до релігії та віри. Висновок досліджень був таким, що майже всі опитані вояки, які вперше опинились у ситуації реальної загрози загибелі (під інтенсивним обстрілом артилерії, перед вогневим зіткненням чи рукопашним боєм), невимушено, спонтанно й щиро молили Бога (мусульмани – Аллаха, іудеї – Яхве), Ісуса Христа, Матінку Божу, ангелів-охоронців захистити і вберегти їх від смерті та каліцтва[127]. Борис Гуменюк утверджує те, що поміж комбатантів віра стає ще одним оберегом, адже він сам і його побратими вірують у Нього, але вона не завжди є безкорисливою. Часто буває прагматичною, егоїстичною, яка спрямована не на контакт із Богом, а задля отримання "знаку", підтримки від Бога. У четвертій частина новели "Опришки" Борис Гуменюк посилається до Бога, пишучи: "В цивільному житті Бог потрібен людям для чогось глобального, тому й дістають його своїми дурними проханнями, аж невдобно: приземлити снаряд від твого укриття за десять кроків, вибрати

---

[126]Там само.

[127]Москалець В. П., Синяк І. Віра в Бога, марновірство, обереги учасників бойових дій у Донбасі : Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології. Харків, 2017. с. 142.

для тебе серед безлічі трохи менший, не смертоносний осколок, дати швидкій зайвих тридцять секунд часу, щоб встигнути довести тебе живим в госпіталь до Селідово – ось для чого потрібен солдату Бог на війні[128]”. Таким чином помітно, що без істотоного розуміння Божого вчення і того, що Бог зробив для людей, без матеріальних прохань, комбатанти вірять у Божу поміч більше, ніж цивільні; вони впевнені, що Він надає силу, необхідну для захисту життя.

Літературна фіксація війни українських комбатантів демонструє переплетіння не лише людських професій, ідеологій, світоглядів, але й релігій також. У новелі “Перша ротація” автор, пишучи про склад свого підрозділу, наголошує на відмінності людських доль, які могли не перетнутись, але через війну це стало можливим. Зокрема, звертає увагу на релігійні відмінності комбатантів, які об’єднались на війні: “У моєму підрозділі є…мусульмани, які стають разом з нами, християнами, на ранкову молитву, і християни, які своїми найближчими братами вважають кримських татар”[129]. Це фіксація толерантності на українській лінії фронту, яка не вбачає несумісність основ віри кожного з них, оскільки комбатанти фокусуються на спільному ворогу. Причиною цього є консолідація проти реального ворога, який є спільним для багатьох етнокультурних груп, зокрема кримських татар. Непокаране зло часто має властивість збільшуватись в об’ємах, бо ж після депортації кримських татар радянською владою у 1944 році кількість населення стала критично малою і почала збільшуватись лише через десятки років. А після окупації Криму кримські татари складали приблизно 14% населення[130], кількість яких щоразу

[128]Гуменюк Б. “100 новел про війну”. ДІПА. К., 2018. с. 80.
[129]Там само. с. 123.
[130]Чубаров Р. Сайт інтернет-видання та радіостанції “Радіо Свобода”. Інтерв’ю із Рефатом Чубаровим. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/refat-chubarov-intervyu-moskva-henotsyd-krym/32418586.html

зменшується внаслідок мобілізації Російської Федерації після повномасштабного вторгнення на територію України.

Борис Гуменюк спорадично покликається на і апелює до Бога у своїх прозових текстах, частіше це трапляється у вигляді стилістичних фігур або ж одноразового вживання лексеми. Трапляються художні осмислення дій Бога під час боїв чи на війні загалом, наприклад: "Після обстрілу западає така потойбічна тиша, гостра і холодна, наче хірургічний ніж. Якщо добре вслухатися, можна почути, як Бог розрізає навпіл власний світ"[131], але в контексті цілісності збірки ця ідея не є провідною.

Збірка есеїв "Точка нуль" Артема Чеха менш насичена роздумами про віру та Бога на війні: автор намагається заглиблюватись у себе та свої думки, про що і сам пише: "Господи, – звертаюся я не так до Бога, як до свого внутрішнього голосу, – мені без десяти годин тридцять, я їду до якихось Партизан, на південь країни, мабуть, це якийсь захаращений і вбогий блокпост зі зміями та прудкими степовими ящірками. А я ж тепер – сам собі медик, і на випадок смерті – десь лежить рапорт із моїм підписом"[132]. Автор робить переоцінку цінностей, серед яких є і Бог, і він тепер не на першому місці, адже за словами Артема Чеха: Бог і політика – це речі, про які не говорять на фронті, а якщо говорять, то не сперечаються про них.

Кульмінаційний і найважливіший момент теми Бога, віри та релігії є в есеї "Точка нуль", де промовиста назва і є підґрунтям відповіді на будь-яке цього роду запитання. Цей есей символічно вміщений посередині збірки і є зоною найбільшого накопичення саморефлексії та роздумів. Він розпочинається із благословення капелана, якого автор не може зрозуміти, адже освячення зброї на вбивство священником для нього видається незіставним. На цьому моменті автор щільніше дотикається у своїх

[131]Гуменюк Б. "100 новел про війну". ДІПА. К., 2018. с.
[132]Чех А. Точка нуль : збірка есеїв. Артем Чех. Харків. : Віват, 2018. с. 32.

роздумах до понять “релігії” і “віри”, у якому більшу перевагу надає останньому: “Над нами – зоряне небо, довкола – тихе поле й холодне незворушне повітря, а я сиджу й думаю лише про те, що тепер я – інший. Очищений. Можливо, це лише так здається, а може, я хочу в це вірити. Віра – не найгірша річ, щоб не збожеволіти й не спитися. Вона теж комфортна, як і темрява, теж вигадана”[133].

Віктора Москалець у своєму дослідженні про обереги, які носили/носять воїни на Донбасі стверджує, що більшість комбатантів-християн мають біля себе якийсь релігійно-культовий предмет, оберіг, який набув посередництвом освячення священником захисту для життя та здоров’я. У есеї “Тихе сонце Донбасу” автор розповідає про один із медальйонів, які йому дав капелан блокпосту біля Попасної. Ця передача медальйону описана у формі діалогу капелана і самого комбатанта, де священник дає жменю оберегів тільки тому, що у бійця майже нема набоїв, а як висновок – тільки на Бога одна надія:

– Є набої? Дай кілька пачок сім шістдесят два.

– Нема, – відповів. – Із собою лише п’ять сорок п’ять.

– Тоді на. – І він насипав мені повну жменю медальйонів. – Роздай пацанам[134].

Автор ніяк не може пояснити ні собі, ні читачу, чому, зрештою, він одягає цей медальйон: “І один із них я повісив собі на шию. Замість кулі або білого пластмасового хрестика. Або не «замість», а просто. Не для того, щоб оберігав, а для того, щоб... Та чому б і ні?”[135]. Ця тема є складною для автора, тому він не намагається нічого нікому пояснити, а лише зафіксувати — це і є цінністю фронтової літери про російсько-українську війну.

---

[133]Там само. с. 85.
[134]Там само. с. 106.
[135]Там само.

У книзі “Життя P.S.” авторка не апелює до поняття віри чи самого Бога, оскільки основним об’єктом, на який спрямований її внутрішній голос та сам текст, є Морячок. Після смерті близьких люди часто говорять до Бога, питають його про причини того, що трапилось; чи просять потурбуватись про душу померлого; у тексті ця психологічна функція віри – комунікативна – відсутня. У цьому тексті Валерія Бурлакова не звертається до “вищих сил”, щоб почути відповідь. Вона знаходить порятунок у власних стражданнях. Віктор Франкл писав, що центральна тема екзистенціялізму полягає у тому, що жити означає страждати, а вижити означає знайти сенс у стражданні. Якщо життя взагалі має сенс, має бути сенс у стражданні й смерті[136]. Авторка говорячи/пишучи до Морячка, має віру в те, що він чує: “А він поряд. Повір старому пошуківцю – життя людини не закінчується її біологічною смертю. Він з нами. З тобою. / Дякую тобі. Правда…”[137].

У прозі українських комбатантів нема запитань, чому Бог допускає війну, вбивства, страждання тощо. Зрештою, ця проблематика не є ядром цих текстів, що засвідчують лише спорадичні вкраплення. Бог і віра в Нього – це не те, що їх живить, це те, що дає надію на прихисток. Здебільшого, із проаналізованих текстів видно, що переважає сутність віри в Бога, яка полягає у впевненості комбатантів, що Бог є і Він небайдужий до їхніх прохань.

[136]Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Харків : КСД, 2016. с. 12.
[137]Бурлакова В. “Життя P.S.” / Валерія Бурлакова. К. : Софія, 2018. с. 64.

2. 4. Наратив “справжності” тексту та чесності із читачем

Як вже йшлось у попередніх підрозділах, із перспективи автора – про війну можуть писати як цивільні, так і учасники війни. Аналіз цієї літератури демонструє парадокс: ті, хто не були безпосередніми учасниками війни, більше насичують власні тексти пафосом. Комбатанти ж – уникають цього. Вони не романтизують те, що з ними відбувається, бо таким чином може виникнути втрата зв’язку із реальністю. Якщо це трапляється, то ця література втрачає свою цінність як основного зразка текстів, написаних очевидцями. Тут виникає ефект, так би мовити, “справжності тексту” про війну, бо в читача не буде бажання не вірити написаному через емпіричний досвід самого автора. Попри це, їхні твори насичені власними “охудожненими рефлексіями”, які написані одразу, у кризовий момент, – в окопі, перед боєм або після смерті побратимів.

Говорячи про популярну прозу українських комбатантів, зауважуємо, що більшість текстів тяжіють до “документальної” або “репортажної” літератури із вкрапленнями художности. Юрій Ковалів ці тексти називає “...художньо-публіцистичні, науково-художні твори (нариси, нотатки, хроніка, репортаж), що ґрунтуються на повному або частковому використанні документальних джерел. Вони різняться від історичних жанрів, хронік, літописів, діаріушів, щоденників, мемуарів способом використання документальної бази, що, не зазнаючи типізації та вимислів, закладає структурні підвалини твору, зосереджується на аналізі відповідно фіксованого матеріалу, що іноді компонується на засадах зіставлення й монтажу. При цьому визначальний принцип достовірності нарації пов’язаний з емоційним вчуванням у текст”[138].

[138]Цит. за: Головченко Н.І. Жанрово-стильові модифікації сучасної української документальної літератури про Євромайдан та Антитерористичну операцію (АТО). Літературний процес: методологія, імена, тенденції: зб. наук. праць. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. Вип. 15. с. 26.

Усталеного тлумачення щодо таких зразків текстів в українському сучасному літературознавстві немає, попри це її часто називають синонімом до nonfiction, або літератури факту. Ніна Головченко зазначає, що в таких текстах сюжет вибудуваний винятково на реальних подіях та пережитому досвіді з епізодичними вкрапленнями художнього[139]. Дослідниця М. Варикаша стверджує, що це поняття є різновидом літератури, яка перебуває на межі художності і документальності[140].

Справді, автори-комбатанти "не прикрашають" власної оповіді, вони показують війну як особисте психологічне переживання із щирістю викладу та ґрунтовним змалюванням подій. Поміж психологічними переживаннями, автори описують побутові ситуації на фронті, також тут присутні спорадичні вкраплення натуралістичних елементів смерті, боїв тощо. Це література, яка не героїзує війну повністю; проте, з іншого боку, – війна там не показана як людське нещастя. Ніна Герасименко, досліджуючи nonfiction у сучасній українській літературі, стверджує: "Українські й світові письменники (О. Довженко, А. Дімаров, О. Гончар, Е. Гемінгвей, Е. М. Ремарк, С. Фолкс), розповідаючи про війну, намагалися сконструювати її авторські міфи, домінантою яких стали страждання й моральна девальвація, героїчність, «втрачене покоління» в мирний час[141]". Ядро цих текстів інше: для комбатантів війна постає частиною побуту та рутини, способом трансформації себе та суспільства.

Наприклад, Артем Чех в есеї "Сімнадцять мішків із пасками" розповідає про те, як волонтери привезли до їхнього підрозділу 17 мішків із

---

[139]Головченко Н. "Блокпост" або Формула успіху Бориса Гуменюка. Режим доступу: http://ukrainka.org.ua/node/6655

[140]Варикаша М.М. Гендерний дискурс у літературі non-fiction : монографія / М.М. Варикаша. Донецьк: ЛАНДОН-ХХІ, 2013. с. 65.

[141]Герасименко Н. Non fiction у сучасній літературі: перевага чи недолік? (На матеріалі творів Б. Гуменюка «Блокпост», М. Матіос «Приватний щоденник...», Н. Розлуцького «Нотатки мобілізованого»). Літературний процес: методологія, імена, тенденції. 2020. вип.№ 16. с. 18.

пасками на Великдень. Подужавши з'їсти тільки три, автор пише про надлишковість привезеного: "Ми ходимо навколо тих мішків і з сумом дивимося, як псується хліб, виплеканий родючою українською землею, споглядаємо, як журно стоять ті мішки, де-не-де поїдені мишами, як скорботно пиряє над ними дух народного плугатаря і сходять на пси ті самі солоний піт і втома життєдайна"[142]. В есеї "Принципові поняття" автор пише про перетворення життя на фронті у побутовість та рутинність: "Щодалі більше побутових питань. Секс став поняттям глибоко індивідуальним, наче зубна щітка чи кульковий дезодорант[143]". В есеї "Мінус на нулі" можна прочитати, як вижити в окопах при мінус двадцять п'ять, що одягти і як харчуватись. Випробуванням стає процес миття: "Митися? Востаннє це було минулого року. Але, кажуть, це загартовує. Відточує твій дух, так би мовити, зміцнює внутрішній стрижень. Може, і не брешуть, але в мене про всяк випадок завжди є кілька пачок вологих серветок – біс із ним, із тим стрижнем"[144].

Досліджувані тексти не характеризуються великим епічним розмахом: у них відсутня розгалуженість фабульних ліній сюжету і велика кількість персонажів, немає детального розкриття доль героїв, час дії є коротким. Тексти українських комбатантів написані у формі короткої прози – оповідання, історії, новели, есеї тощо. Практично більшість писались як нотатки чи дописи в соціальні мережі або оформлювались як щоденники. Уже потім ці тексти перетворювались у повноцінні книги для видання. Ніна Герасименко стверджує: "Фіксувати війну в коротких жанрах, а не описувати її розлого Б. Гуменюк теж вирішив свідомо, бо стан війни не налаштовує на розлогий формат. Певно, такі міркування зумовили

[142]Чех А. Точка нуль : збірка есеїв. Артем Чех. Харків. : Віват, 2018. с. 185.
[143]Там само. с. 82.
[144]Там само. с. 134.

фрагментарну композицію і досить цікавий сюжет без певної послідовності й хронології, але з тонким відчуттям перебігу часу”[145].

Для Артема Чеха відповідним жанром є есей, в якому вільно та невимушено виклав свою думку про все, що турбувало його як комбатанта на фронті. Дмитро Степаненко у книзі “Фронтовий щоденник” сам називає власні тексти історіями. З погляду літератури ці історії за жанром можуть бути також шкіцами, тобто нарисами майбутнього твору.

Борис Гуменюк зібрав усі прозові оповіді про війну в збірці “100 новел про війну”. За жанром декілька із них цілком відповідають традиційній новелі, яка передбачає чітку окресленість фабули та одноконфліктности – і це робить її сюжет гостроподійним[146]. У контексті всієї збірки є й інші тексти, які характеризуються більшим епічним розміром і складаються із розділів, які композиційно створюють один твір: “Опришки”, “Виносербія”, “Перша ротація”, “Друга ротація”, “Третя ротація”, “Четверта ротація”, П’ята ротація”. Ці новели різні за змістом, у кожній є своя ідея та тема, спосіб зображуваного. Збірку об’єднує єдине – показати, яка насправді війна і що вона робить із людиною.

Наприклад, книга Валерії Бурлакової “Життя P.S.” написана у формі щоденника, але не такого, як звичайно представлений в українській літературі, до прикладу можна взяти щоденники Володимира Винниченка чи Василя Стуса. Літературознавець Григорій Костюк виділяв чотири жанрових типи щоденників[147]:

1. щоденники, автори яких обдумано пишуть з розрахунком на публікацію;

---

[145] Герасименко Н. Non fiction у сучасній літературі: перевага чи недолік?. Літературний процес: методологія, імена, тенденції. 2020. вип.№ 16. с. 18.
[146] Галич О. Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. Олександра Галича. 2-ге вид., стереотип. К.: Либідь, 2005. с. 272.
[147] Цит. за : Галич О. Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. Олександра Галича. 2-ге вид., стереотип. К.: Либідь, 2005. с. 335.

2. щоденники, що містять нотатки глибоко особисті, виповнені інтимними фактами, переживаннями, почуваннями, побутово-психологічними сценами, часто оголеними, дразливими, “непристойними”;
3. щоденники, у яких є докладні, але сухі, телеграфні нотатки: місцевість і дата перебування, інколи – дата і місце зустрічей;
4. нотатки щоденних спостережень, записи рідкісних вуличних висловів, народних говорів.

Очевидно, що “Життя P.S.” частково підходить під другу класифікацію, яка поєднується з іншими елементами щоденника. Спершу фрагментарні тексти були написані як дописи в соціальну мережу, які з розряду приватних перейшли в публічні. “Все, що написала потім – шкрябала олівцем у блокноті, сидячи в окопі. Строчила на ноутбуці у військових шпиталях. Набирала на телефоні на цвинтарі”[148], – пише Валерія Бурлакова. Укінці це все перетворилось у повноцінний цілісний текст. Слід сказати, що Оксана Пухонська вважає цей текст зразком літератури, яка стоїть на межі fiction і nonfiction: “В. Бурлакова апелює до внутрішнього переживання війни, яка змінює світ людини, нівелює цінності мирного часу і, що найгірше, супроводжується найбільш травматичним досвідом утрати близьких. Цілком природно в цьому випадку сприймається «репортажний» характер твору”[149].

“Життя P.S.”, як і деякі твори українських комбатантів, із сегменту мережевої літератури перейшли в художню. До того ж, “Життя P.S.” є ілюстрованим щоденником: після закінчення текстової частини, авторка пропонує ілюстрації до кожного написаного дня, а також фотографії описаних людей і місць.

---

[148] Бурлакова В. “Життя P.S.” / Валерія Бурлакова. К. : Софія, 2018. с. 9.
[149]Пухонська О. Літературний щоденник як спроба автотерапії травми війни (за книгою “Життя P.S.” Валерії Бурлакової). / Studia Ucrainica Varsoviensia. Warszawa, 2020. с.214.

Часом мова текстів комбатантів не є відповідною тому, про що вони пишуть: відсутність метафор, семантичної чи синтаксичної ускладненості, присутня лаконічність і простота висловлювання. Репортажна література цього і не передбачає, до того ж "nonfiction" літературознавці зараховують до масової літератури, зокрема про це пише українська дослідниця Софія Філоненко у монографії "Масова література в Україні: дискурс / ґендер / жанр" у контексті розмови про белетристику: "Масова література включає жанри нехудожньої прози: nonfiction (документалістику), масову медійну та мережеву словесність[150]". Тексти українських комбатантів "маневрують" між жанрами, а також між нехудожньою та художньою прозою. Найосновнішим чинником, який відносить їх до nonfiction (документалістики) – автобіографічний елемент та написання "по свіжих слідах". Однак внутрішня побудова, тобто рівень конкретних і чуттєвих образів, відрізняється.

Наприклад, новели Бориса Гуменюка вирізняються з-поміж інших текстів надмірною художністю, де складно простежити достовірність фактів, локацію, де знаходиться автор і за яку місцевість б'ються українські комбатанти. Попри те, що більшість дослідників творчости Бориса Гуменюка наполягають на документальній складові як його поезій, так і прозових текстів (із чим не можна не погодитись), автор насичує свої твори емоційністю, яка часто заступає документальну фіксацію. Така емоційність та відвертість випливає із власного досвіду "бачитись із війною наживо", а також із попередньої письменницької роботи. Його цікавить людина на війні, і у першу чергу він досліджує себе: "Я сам собі альфа і омега. Початок і кінець. Я потроху повертаю богові цей світ. І поверну[151] […] Війна дає можливість пошуку простих відповідей на складні питання. Страх, героїзм,

[150]Філоненко С. Масова література в Україні: дискурс / ґендер / жанр : монографія / Софія Філоненко. Донецьк : ЛАНДОН-ХХІ. 2011. с. 40.
[151]Гуменюк Б. "100 новел про війну". ДІПА. К., 2018. с. 6.

відвага, зрада, втрата, кров, кров, кров. Вітчизна. Смерть. Це справжній пошук того, аби про це ще комусь розповісти. Це випробування. Ти випробовуєш себе. Вітчизною, кров'ю і – смертю"[152]. Автор чи не єдиний ставить запитання важливості "фронтової літератури" для читачів: "На війні для мене відкрилася одна позитивна річ: після восьмирічної перерви знову почав писати. Щоправда, досі не знаю, яке це має відношення до літератури. Я пишу, кричу і плачу, люди читають, кричать і плачуть, процес обміну енергіями налагоджується, а це в роботі зі словом головне"[153].

Борису Гуменюку притаманний своєрідний синтаксис, який характеризується короткими реченнями із одного слова (нечленоване речення) або кількох. Такі квазіречення або слова-речення не несуть особливого інформативного навантаження, а слугують додатковим нагромадженням слів, які підкреслюють і наголошують на чомусь важливому: "Він її знайшов. Він її засік, вичекав, вистежив. Мішень. Звіра. Ворога. Об'єкт. Жертву. Постріл – це наслідок, наслідком якого – чиясь смерть"[154]. Метафоричність як у прозі, так і в поезії – ще одна особливість письма Бориса Гуменюка. Про це писав також воїн Збройних сил України та літературознавець Богдан Пастух: "Окремо слід сказати також про метафоричне мислення Бориса Гуменюка. Це складна і велика тема для окремої студії, та мені хотілось би проговорити один момент, за допомогою якого він творить свій художній світ. Обмовлюсь тут про метафору як спосіб пізнання життя, котра здатна убирати у своє тіло ознаки різних предметів, відкриваючи тим самим нову оптику, крізь яку читач вдивляється в буття"[155].

---

[152] Там само. с. 7.
[153] Там само. с. 150.
[154] Там само.
[155] Пастух Б. Називання війни (Публікація на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2016 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/51165

Отже, тексти українських комбатантів відрізняються від творів художньої літератури, які пишуть не учасники війни. Ці книги зазвичай написані у короткій прозовій формі, наприклад есеї, історії, новели тощо. Ідіостиль автора-комбатанта часто не насичений художніми мовно-виражальними засобами, адже мета такого сегменту літератури може бути іншою. Попри це – є випадки, коли художність висловлювання переважає «суху» фіксацію. Це свідчить про глибокий талант автора і вміння створювати власну реальну картину світу для відображення війни.

ВИСНОВКИ

Війна – не є досвідом однієї держави чи нації: це явище, яке виникало на всіх континентах. За столітніми вивченнями, дослідники та військові теоретики дійшли висновку, що вона має одну основну мету – політичну. Окрім стратегічних і тактичних аспектів війни, істотним є її внутрішній психологізм, тобто те, як вона впливає на людину і суспільство загалом.

Українські та іноземні історики й політологи погоджуються, що протистояння України і Росії триває не від 2014 року, а закорінене глибоко в часі історії. Росія вкотре намагається заволодіти всіма ресурсами України, зокрема людськими, щоб утверджувати статус великої держави та не залишатись чисто азіатським гравцем на світовому рівні. Попри політичну та геополітичну мету Росії у війні з Україною, варто зазначити, що ця війна має сильний екзистенційний характер.

Війну як складне суспільно-політичне явище завжди було, є і буде відображено в літературі. Це можна зробити із двох перспектив: війна із перспективи цивільного (“війна із чужих слів”) та учасника війни. На позначення останнього вживають різні терміни: “фронтова література”, “комбатантська література”, “ветеранська література”, але жоден із них не є усталеним у сучасному українському літературознавсті. У цій роботі ми дотримуємось вживання “комбатантська література”, оскільки війна не закінчилась, а комбатанти ще не є ветеранами. Фронтову літературу можуть писати парамедики, волонтери, кухарі, цивільні, які проживають на лінії зіткнення.

Більшість книг українських комбатантів вийшли після 2016 року, коли вщухли активні бойові дії на території Донецької та Луганської областей. Усі аналізовані тексти написані до повномасштабного вторгнення Росії на територію України.

Проаналізувавши вибрані тексти українських комбатантів, а саме “100 новел про війну” Бориса Гуменюка, “Точка нуль” Артема Чеха,

“Життя P.S.” Валерії Бурлакової, “Окопні історії” Дмитра Степаненка, з’ясували:

1. У текстах українських комбатантів слабкий наратив осмислення причин російсько-української війни, бо основна ідея такої літератури – фіксувати реальність. Попри це, вони не уникають рефлексій на історичні, екзистенційні чи політичні витоки російсько-української війни: в одного автора їх більше, у кого це не становить центральної теми твору.

У збірці Бориса Гуменюка “100 новел про війну” цей наратив відчутно найсильніше. Автор дає власну художню візію причин війни, “природи” росіян постійно зазіхати на чуже, не культивуючи свого. У новелах він осенсовлює наративи української колективно-історичної пам’яти, свободи, гідности воїна та громадянина. Поміж цим Гуменюк нівелює протиставлення “російського” сходу та “українського” заходу країни, оскільки національність визначається не за географією, а за світоглядом. Земля та дім у нього – не просто матеріальні об’єкти, за які бореться воїн на фронті: в автора вони є одними із головних засад морального духу на війні.

Артем Чех в есеях “Точка нуль” більше пише про самоусвідомлення себе на війні, за кого комбатанти стоять на позиціях, чому обирають йти на фронт у молодому віці. Валерія Бурлакова у щоденнику “Життя P.S.” також торкається цієї теми, хоч і фрагментарно: стверджує, що причиною перебування комбатантів на фронті є не тільки військовий обов’язок, але “поклик предків”, які просять закінчити національну тяглість боротьби.

2. Війна є потрясінням, яке трансформує почуття людей, а особливо комбатантів, які постійно перебувають у зоні ризику втрати власного життя. Людські почуття та емоційні стани на фронті загострюються, про що і свідчить література комбатантів, у якій це чітко зафіксовано.

Щоденник “Життя P.S.” Валерії Бурлакової є прикладом автотерапії. У центрі тексту – кохання і біль за втратою не лише побратима, але й

коханого. Пишучи, авторка ще раз переживає почуття пережитого кохання і намагається позбутись болю, який відчуває; адже перша нотатка щоденника – день смерті її коханого.

У збірці історій Дмитра Степаненка “Фронтовий щоденник” основною художньою домінантою є категорія комічного. Використовуючи гумор, іронію, сарказм, автор підіймається над ситуацією і так проживає критичні для нього та побратимів ситуації. Цей прийом відповідає філософській теорії невідповідності комічного. Для читачів така література стає порушенням очікувань у їхній свідомості про фронтову літературу, адже автор поєднує смерть, страх із сміхом та глузуванням.

3. Тема Бога і релігії у текстах українських комбатантів спорадична, але відчутна. Найчастотніше вона відображена у питаннях віри, невіри або зневіри. Вона ставлять запитання: чи є Бог на війні і чи потрібен Він комбатантам на фронті.

4. Тексти комбатантів про російсько-українську війну мають іншу оптику, аніж твори, написані цивільними письменниками. Вони показують фронт, де відбувається справжня війна, зображують світогляд та емоційний фон воїна. Автори-комбатанти не романтизують те, що з ними відбувається, не уникають зв’язку із реальністю, не насичують власний текст пафосом, а здебільшого уникають його. На це є ряд причин, одна із яких – ці твори тяжіють до документальної, репортажної або nonfiction літератури. Це детальна фіксація подій та почуттів із художніми вкрапленнями. Хоч мова таких текстів зазвичай не відображає те, про що пишуть автори: відсутність метафор, семантичної чи синтаксичної ускладненості, присутня лаконічність і простота висловлювання – деякі твори комбатантів таки вирізняються виразною художністю та особливим ідіостилем, наприклад новели Бориса Гуменюка. На це можуть впливати попередній письменницький досвід автора, талант і “тонке” відчуття реальності, які перетворюють документальний текст на художній із високою цінністю.

Зовнішня форма цих текстів схожа, адже це коротка проза: есеї, новели, історії, нотатки зі щоденника. Більшість із них перейшли з мережевої літератури в художню: спочатку були дописами в соціальних мережах, а згодом перетворились у цілісний текст.

Отже, тексти українських комбатантів істотно відрізняються з-поміж текстів інших авторів про російсько-українську війну. У них не відображено війну поза фронтом, як це є в літературі цивільних авторів. Їхня література – це і є фронт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література

1. Barbara Lounsberry. The Art of Fact: Contemporary Artists of Nonfiction. Westport: Greenwood, 1990. 232 p. https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/13636/1/Horbolis_Hero i-zakhysnyk.pdf
2. Lewis, C. S. "The Conditions for a Just War," in God in the Dock: Essays on Theology and Ethics, ed. by Walter Hooper. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Co., 1970. p. 44.
3. Ананьєв В. Сліди на дорозі. 3-тє видання. 2019. 376с.
4. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів—Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236с.
5. Білик Г. Фронтова творчість Бориса Гуменюка. Рідний край. 2016. вип. № 2. С. 88-95.
6. Бурлакова В. “Життя P.S.” / Валерія Бурлакова. К. : Софія, 2018. 208с.
7. Варикаша М.М. Гендерний дискурс у літературі non-fiction : монографія / М.М. Варикаша. Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2013. с. 65.
8. Ґадамер Г.- Ґ. Істина і метод: пер. з нім. К: Юніверс, 2000. Т.І : Геоменевтика І : Основи філософ. геоменевтики. 464 с.
9. Галич О. Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. Олександра Галича. 2-ге вид., стереотип. К.: Либідь, 2005. с. 272.
10. Галич О. У вимірах non fiction: щоденники українських письменників: Монографія. – Луганськ: Знання, 2008. – 200 с.
11. Герасименко Н. “Блокпост”: рядки, мов постріли. Слово і час. 2017. вип. №2. с. 84-86.

12. Герасименко Н. Non fiction у сучасній літературі: перевага чи недолік? (На матеріалі творів Б. Гуменюка «Блокпост», М. Матіос «Приватний щоденник...», Н. Розлуцького «Нотатки мобілізованого»). Літературний процес: методологія, імена, тенденції. 2020. вип.№ 16. с.16-22.
13. Головченко Н. Поезія у прозі як один із жанрових пріоритетів письменника Бориса Гуменюка. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Збірник наукових праць. Філологічні науки (літературознавство). 2017. 2(20). Режим доступу: http://surl.li/llbtc
14. Головченко Н.І. Жанрово-стильові модифікації сучасної української документальної літератури про Євромайдан та Антитерористичну операцію (АТО). Літературний процес: методологія, імена, тенденції: зб. наук. праць. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. Вип. 15. с. 26-35.
15. Головченко Н.І. Поезія у прозі як один із жанрових пріоритетів письменника Бориса Гуменюка. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Збірник наукових праць. Філологічні науки (літературознавство). Миколаїв, МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017, № 2 (20). с. 66−74. (Фахове видання). Режим доступу:http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/11.20.17.pdf
16. Горболіс. Л. М. Герой-захисник у творчості Бориса Гуменюка: етнопсихологічний аспект. Доповідь на XI Оломоуцькому симпозіумі україністів «Україністика в новому тисячолітті: проблеми мови, літератури й культури», 2 грудня 2022 року, університет Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка). Режим доступу:
17. Горіха Зерня Т. Доця / Тамара Горіха Зерня. К. : Білка, 2019. 288с.

18. Дракуліч С. Вони б і мухи не скривдили. Воєнні злочинці на суді в Гаазі / Переклад із англійської Роксоляни Свято. К. : КОМОРА, 2018. 192 с.
19. Еко У. Ім'я рози. Харків : Фоліо. 2006. 567с.
20. Ернст Юнґер. Війна як внутрішнє переживанн. К.: Стилет і стилос, 2022. 136с.
21. Жугай В. Теорії гумору в філософському, психологічному та лінгвістичному дискурсі. Актуальні питання гуманітарних наук. 2021. вип. №37. Том 1. с. 136-141.
22. Клаузевіц К. Природа війни. Харків. Видавництво «Віват». 2018. 415с.
23. Коли говорять гармати… Антологія української воєнної прози ХХ століття. К.: Yakaboo Publishing, 2022.
24. Колінько О.П. Нон-фікшн як особливий феномен сучасної белетристики / О.П. Колінько // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2016. No 24. Т. 2. С. 74–77.
25. Кулінська Я. Народжені бути воїнами: до питання жіночих воєнних щоденників Закарпатські філологічні студії. 2021. вип. № 16. с. 293-298.
26. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дещиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої . К.: Основи, 1994. 554 с.
27. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том ІІ. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дещиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої . К.: Основи, 1994.
28. Москалець В. П., Синяк І. Віра в Бога, марновірство, обереги учасників бойових дій у Донбасі : Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології. Харків, 2017. с. 140-152.
29. Піддячий В. Філософське осмислення почуттів прекрасного, піднесеного та комічного. Теорія та методика управління освітою. 2012. вип.№9. с. 12.

30.Платон Діалоги / Пер. з давньогр. К: Основи, 1999. 395с.
31.Плохій С. Брама Європи; пер. з англ. Романа Клочка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496с.
32.Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу / Сер гій Плохій ; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 512 с.
33.Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Пер. з англ. М. Ларченка. Харків : Книжковий Клуб "Клуб сімейного дозвілля", 2023. 400с.
34.Поліщук Я. Ars Masacrae, або Про те, чи є поезія на війні // Слово і Час. 2016. №7. С. 7.
35.Пухонська О. Літературні виміри травми у контексті війни на Донбасі. Acta Polono-Ruthenica, 2(XXVI), с. 63–74.
36.Пухонська О. Літературна рецепція посттоталітарних воєн. Український та балканський контексти // STUDIA UKRAINICA POZNANIENSIA. Poznan, 2021.
37.Пухонська О. Літературний щоденник як спроба автотерапії травми війни (за книгою «Життя P.S.» Валерії Бурлакової). / Studia Ucrainica Varsoviensia. Warszawa, 2020.
38.Пухонська О. Мова війни як мова пам'яті у поезії Бориса Гуменюка. / Запорізький науковий вісник. Серія "Філологія".
39.Пухонська О. Поза межами бою. Дискурс війни в сучасній літературі / Оксана Пухонська – Брустури : Дискурсус, 2022. 288с.
40.Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. Слово і Час. 2019. вип. №6. с. 62-73.
41.Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. 496с.

42. Степаненко Д. Окопні історії: фронтовий щоденник / Дмитро Степаненко. Вид. 2-ге., допов. Кропивницький : «Імекс-ЛТД», 2020. 231с.
43. Сунь-цзи. Мистецтво війни: переклад Григорія Латника. К.: Арій, 2014. 128с.
44. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Пер. з англ. М. Корчинської. К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 368с.
45. Філоненко С. Масова література в Україні: дискурс/ ґендер / жанр : монографія / Софія Філоненко. Донецьк : ЛАНДОН-ХХІ. 2011. с. 40
46. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Харків : КСД, 2016. 160с.
47. Фукуяма Френсіс. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Тетяна Сахно. К.: Наш формат, 2020. 192с.
48. Чех А. Точка нуль : збірка есеїв. Артем Чех. Харків. : Віват, 2018. 224с.
49. Чорновол-Ткаченко О. До вивчення гумору у політичному дискурсі. Вісник ХНУ. 2010. вип. № 928. с. 75-79.
50. Шабловський Вітольд. Кухня терору, або як збудувати імперію ножем, ополоником і виделкою. пер. з пол. Андрія Бондара. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. 376с.
51. Шиян Гаська. За спиною. Роман. Харків : Вид-во «Ранок» : Фабула, 2019. 352с.

Інтернет-джерела

1. Бондар Ю. Воєнна література: страшно, але треба. (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2020 р.) Режим доступу: https://zbruc.eu/node/100783
2. Бурлакова В. Проєкт #30незалежних. Режим доступу: Режим доступу: https://indonesia.mfa.gov.ua/news/30nezalezhnih-valeriya-burlakova

3. Бурлакова В. Сайт проєкту “30 незалежних”: Валерія Бурлакова. Режим доступу: https://independent30.ui.org.ua/valeriiaburlakova_ua
4. Василенко В. Сайт суспільно-політичного українськомовного журналу “Український тиждень”: Місія України – знищити московську імперію. Режим доступу: https://tyzhden.ua/misiia-ukrainy-znyshchyty-moskovsku-imperiiu/
5. Гаврилів Т. «Територія болю» (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2015 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/43095
6. Головченко Н.І. «Ця війна залишила рельєфний відбиток солдатського берця…» [Сергій Гридін. Сапери. (2017)]. 02.06.2017. Буквоїд. Режим доступу: http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2017/06/02/072207.html
7. Дрималовський О. Борис Гуменюк: “Війни ще не було. Справжня війна – попереду”. Режим доступу: http://wz.lviv.ua/interview/130763-borys-humeniuk-viiny-shche-ne-bulo-spravzhnia-viinapoperedu
8. Забужко О. Сайт особистої сторінки в соціальній мережі “Facebook”. Режим доступу: https://www.facebook.com/oksana.zabuzhko/posts/pfbid02yiYPMafPFx9TLRPapCD6k5AqkCh4hqcoWyRHecwQ2BAi1qKNcbybbDcnRFvC84iYl?locale=ms_MY
9. Забужко О. Сайт українського суспільно-політичного інтернет-ЗМІ “Українська правда”. Блог Оксани Забужко : Прощання з імперією? Режим доступу:https://blogs.pravda.com.ua/authors/zabuzhko/46af1ad1229ac/
10. Ісіченко І. Виступ на Круглому столі «Шкільний курс української літератури…». Режим доступу: https://m.facebook.com/litme.ua/videos/350667727211339/
11. Касанова Х. “Війна, яка змінила долю Європи” (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2022 р.) Режим доступу: https://zbruc.eu/node/17489

12. Ковалів Ю.І. Кілька штрихів до сучасної лірики під обстрілами. Режим доступу: http://bukvoid.com.ua/events/culture/2022/07/05/112454.html
13. Крук Г. Сайт особистої сторінки в соціальній мережі “Facebook". Режим доступу: https://www.facebook.com/halyna.kryk/posts/pfbid02mRywy5AqeQNMDJBbhUgTCf4oMszBWnrcPmoQWDZK7M6a3PjsDep6qZcVniFnEjbhl
14. Маркус-Ананьєв В. Інтерв’ю на ютуб-каналі “Антиподи”: Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=eufm_0wYDK0
15. Махно В. Література і війна Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2021 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/102615
16. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. Народні депутати України VI скликання(2007 - 2012). Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=7
17. Пастух Б. Називання війни (Публікація на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2016 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/51165
18. Пастух Б. Сайт особистої сторінки в соціальній мережі “Facebook”. Режим доступу: https://www.facebook.com/bpastukh/posts/pfbid0e6q53nAacVvBmd9bn1HKFiEHN7kN4m8voxJgFYRivamxtXamRLEKNxVfCDMnxAwfl
19. Пастух Т. Поезія в час війни I (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2022 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/113426
20. Пастух Т. Поезія в час війни II (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2022 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/113426
21. Пастух Т. Поезія в час війни III (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2022 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/113426

22. Пастух Тарас «Вірші бачили все…» : рецензія / Тарас Пастух. Літакцент. 23 Грудня 2015 року. Режим доступу: http://litakcent.com/2015/12/23/virshi-bachyly-vse/
23. Романцова Б. Інтерв'ю на ютуб-каналі "Це ніхто не буде дивитись". Тайм - код: 13:00. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=nxG2TupfHLQ
24. Рябченко М. Сайт українського суспільно-політичного інтернет-ЗМІ "Українська правда". Інтерв'ю із Мариною Рябченко та Ганною Скоріною. Режим доступу: https://life.pravda.com.ua/culture/2023/01/15/252323/
25. Рябченко М. Сайт інформаційного агентства Міністерства оборони України. Інтерв'ю із Мариною Рябченко та Ганною Скоріною. Режим доступу: https://armyinform.com.ua/2020/01/11/ganna-skorina-ta-maryna-ryabchenko-veteranska-literatura-cze-pravda-pro-vijnu-ta-mozhlyvist-podyvytysya-na-svoye-zhyttya-pid-inshym-kutom/
26. Сайт інтернет-видання та радіо "Радіо Свобода": Десять заяв Путіна про Україну та українців. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/putin-pro-ukrajintsiv-10-zajav/30881618.html
27. Сайт подкасту радіо НВ: Хто має право писати про війну – Жадан і Горіха Зерня | Вони написали історію. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=1yWlKOyWxW0&t=1563s
28. Скоріна Г. Інтернет-проєкт "Книги про війну". Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/warbookua
29. Чорногуз Я. Війна, що робить тебе вільним: "Сліди на дорозі" Валерія Ананьєва. Архівний сайт бібліотеки "Літакценту". Режим доступу: https://litakcent.online/2019/02/19/viyna-shho-robit-tebe-vilnim-slidi-na-dorozi-valeriya-ananyeva/
30. Чубаров Р. Сайт інтернет-видання та радіостанції "Радіо Свобода". Інтерв'ю із Рефатом Чубаровим. Режим доступу:

https://www.radiosvoboda.org/a/refat-chubarov-intervyu-moskva-henotsyd-krym/32418586.html

31. Шиян Г. Сайт газети Кабінету Міністрів України: Інтерв'ю Гаськи Шиян. Режим доступу: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/gaska-shiyan-ya-duzhe-zahotila-dati-golos-zhinkam-/
32. Щур О. Двісті років ветеранської прози в Україні. Режим доступу: https://lb.ua/culture/2021/04/16/482135_dvisti_rokiv_veteranskoi_prozi.html?fbcli%20d=IwAR1C8SgTDm3lcqk0tgwlxd2IKEC7Kd_OR6x9SXj_c00tEJGpJkXJwG7Pj0/
33. Яськів О. Людина у часі війни (Серія публікацій на сторінках електронного часопису «Збруч» за 2023 р.). Режим доступу: https://zbruc.eu/node/115321